

An impressionistic painting of a nude figure, possibly a woman, lying down. The figure is rendered in warm, golden-yellow and orange tones, with visible brushstrokes. The background is a mix of vibrant colors, including deep blues, reds, and oranges, creating a textured, painterly effect.

Роман
ІВАНУЧУК

*Край
житого шляху*

II

Роман Іваничук. Зібрання творів (Фоліо)

Роман Іваничук
Край битого шляху

«Фоліо»

1962

УДК 821.161.2
ББК 84(4Укр)

Іваничук Р. І.

Край битого шляху / Р. І. Іваничук — «Фолио», 1962 — (Роман Іваничук. Зібрання творів (Фолио))

ISBN 978-966-03-7941-1

Ім'я Романа Іваничука (1929–2016), українського письменника, лауреата багатьох літературних премій, відомо не тільки в Україні, а й далеко за її межами. У його творчому доробку близько п'ятнадцяти історичних творів, якими письменник намагався заповнити білі плями в нашій історії. Події, зображені в трилогії «Край битого шляху» (1962), відбуваються на Закарпатті. Перша частина «На зламі ночі» охоплює час 1935–1936 рр. Молодий науковець Антін Кривда намагається знайти свій шлях у буремних подіях, що вирують навкруги. Він пише наукову працю про топоніміку Сілезії, яка згодом стане своєрідним заклик до боротьби проти польської влади. Друга частина трилогії «Імлистий ранок» зображує події 1939 року. До Загайпілля після тривалих поневірянь повертається і нарешті знаходить своє щастя сестра Антона Кривди Оленка...

УДК 821.161.2
ББК 84(4Укр)

ISBN 978-966-03-7941-1

© Іваничук Р. І., 1962
© Фолио, 1962

Содержание

Книга перша	5
I	6
II	23
III	30
IV	38
V	44
VI	49
VII	55
VIII	58
IX	61
Конец ознакомительного фрагмента.	67

Роман Іваничук Край битого шляху Трилогія

Книга перша На зламі ночі

*Мужню силу хоч похилить горе,
Та не зломить, в підлість не поверне;
Так і свічку хоч схили додолю,
Свого світла вниз вона не зверне.*

І. Франко

I

Антін Кривда успішно склав останній екзамен і дістав схвальну рецензію на магістерську працю.

Швидко піднімався угору по вулиці Руській, часом підбігав, комусь там вклонявся посміхаючись, але не сповільнював кроку, поки не зайшов у браму восьмого номера. Тут зупинився, передихнув і, ледве стримуючи бурхливу радість, статечно, як це належить магістрові філософії, попрямував до дверей помешкання двірнички, в якій прожив п'ять студентських літ. Мав намір постукати, увійти і, згідно з усіма правилами доброго тону, манірно вклонитися: «Маю честь, шановна пані, сказати вам...» Але двері нараз відчинилися, і на порозі стала стара згорблена жінка в чорній хустині, з поораним глибокими зморшками обличчям. Вона витирала сухі руки об поділок і, насторожена, спитала:

– Ну?...

– Пані Маційова, пані Маційова! – підбіг Андрій і схопив її за руки. Більше нічого не сказав, та його радість упала світлом на обличчя старої, розгладила чоло й відбилась у щасливих сльозинах, що раптом заблищали в глибоких борознах під очима.

– Склав! – Кривда стиснув Маційову в обіймах, а вона, дивна, замість сміятися, захлипала на його грудях.

– Поїдете...

– Ні, ні. Я ще побуду у вас трохи.

Антін наспіх переодягався. Зав'язував до накрохмаленого комірця модну краватку, чистив водою засмальцьовані рукави вихідної блузи, причісував перед дзеркалом непокірного чуба. Погляд його спинився на засидженому мухами стінному календарі, знайшов сьогоднішнє число – дату закінчення університету. Антін вийняв червоний олівець, підкреслив дату і враз згадав: сьогодні йому двадцять сім років! А він забув про свій день народження!

«Двадцять сім літ... – міркував. – І мало, і багато. Багато, коли подумати, що нічого корисного досі не зробив, а мало, бо що ці роки проти довгого людського життя».

Дивився на своє зображення в дзеркалі й говорив до невисокого густобрового юнака:

– Антосю, а ти наче й непоганий кавалер. Чи не пора подумати про даму серця? Тільки це вбрання...

За п'ять літ не міг заробити на порядний одяг. Але сьогодні все це здавалося такою дрібницею...

Хтось постукав у двері.

– Прошу! А-а, Владек! А я саме збирався йти до тебе. Добре, що прийшов. Отже, так, як умовлялися: ні театр, ні кіно, а тільки кнайпа. «Жорж». Пробач, зависоко взяв. «Гонконг»!¹ Зрештою, я згодний хоч до дідька на вечерю. Ти розумієш, у нас сьогодні кінець! Кінець, що стає початком. Діалектика! А-а, ти ж не цікавишся філософією. Та це дурниця. Сьогодні й філософ збожеволів би, побачивши, що всякі дурні стають філософами.² Ну, чого так дивишся?

– Чекаю, коли перестанеш торохтіти. Вже? Тепер слухай. Мохнацький запросив нас сьогодні до себе на вечерю. Зрозумів?

– Оце і все? Не бачив Гриць ногавиць. Чим тут захоплюватися? Таж у дідька було б веселіше! Старий дивак навіть такого дня у товаристві за столом доводитиме раціональність порівняльного методу в мовознавстві. Це ж нудота! Чекай, чекай, а коли він устиг тебе запросити?

¹ Назви колишніх львівських ресторанів.

² Філософом називався той, хто закінчив філософський факультет.

Антін незадоволено глянув на товариша. Що це він вигадує? Хотів категорично відмовитись, але від самого добродушного Владекового вигляду хмарка незадоволення сповзла з обличчя Антона. Перед ним стояв високий вродливий юнак. Хвилясте русьве волосся, голубі очі, рівний ніс і ямочка на підборідді надавали хлопцеві майже жіночої краси.

Антін вдивлявся в нього і приходив до думки, що сердитись на Владека не можна. А сердився. Вже з якого часу не міг зрозуміти його. І, мабуть, даремно. Владек хороший. Дуже хороший. У Антоновому серці хлопнула теплом та давня приязнь до товариша, що останнім часом почала було пригасати.

Владек трохи зам'явся, відповідаючи. Це, мовляв, зовсім випадково, його викликав професор Мохнацький у важливій справі. Антін, видно, не знає, що Владека залишають асистентом. Тут нічого дивного, адже він весь час працював у славістському гуртку і, так би мовити, зарекомендував себе. Ну, Мохнацький викликав і принагідно запросив до себе на вечерю. Дивно, чому Антін упирається, він же завжди був про Мохнацького найкращої думки.

Антоні нітрохи не здивувала така новина. Когось же повинні були залишити. Може, якраз добре, що Владека. Його турбувало тільки те, що професор, хай він і дуже розумний, зіпсував своїм запрошенням план їхнього відпочинку.

– Гратуюю, Владек. Але ж це тебе запрошено, а я – приший собаці хвіст?

– Твого імені не назвав, проте сказав: «Беріть обов'язково з собою якогось мудрого хлопця».

– О, дякую! Однак мені не випадає йти.

– Ти мусиш, Антосю. Зроби це вже для мене, якщо навіть тобі не хочеться. Мені треба бути. А як я сам? Крім того, я зовсім недавно познайомився з дочкою Мохнацького. Це чудове, тендітне створіння, янгол! Сам побачиш. Ну, підемо, правда?

Антін кивнув головою, всміхнувся.

– Бачу, в тебе є ще і вроджене уміння у всьому добиватися успіхів. Бажаю щастя, майбутній зятю професора Мохнацького! Що ж, підемо. Мені важко в чомусь тобі відмовити.

Двері гостям відчинив сам професор. Виставив чорну борідку й хвилину вдивлявся, немов хотів переконатися, чи ці люди гідні переступити поріг його житла. Потім стримано:

– Заходьте.

Жестом запросив сісти. Гості квапливо виконали запрошення. Мовчали.

– Отже, абсолюенти,³ – порушив мовчанку професор, нахиливши вперед голову, щоб поглянути на хлопців поверх окулярів.

– Так, пане професоре, абсолюенти, – чемно відповів Владек.

– Ага-м-м...

Професор зняв окуляри й витер їх хустинкою. Владек скромно сидів на краєчку м'якого крісла й дивився кудись у куток. Антін розглядався по вітальні. Сподівався побачити в покоях Мохнацького розкішні меблі, килими, фотелі, люстри, але всього цього не було. Майже половину кімнати займали величезні шафи, набиті книжками. Антін напружував зір, щоб прочитати заголовки книг.

– А ви де гадаєте влаштуватись? – звернувся професор до Антона, знову перериваючи прикру мовчанку.

– Побачу, ще не вирішив, – знизав Антін плечима.

– Довго думаєте. Ось ваш колега уже визначив своє місце в суспільстві.

– Та-ак... Але мені здається, що асистентура ще не розв'язує цього питання. Воно набагато складніше. Іноді можна вік прожити і не знайти свого місця.

– Мудро сказано. А все-таки пан Кузьмінський, мабуть, радий з такого вдалого першого кроку.

³ Випускники гімназії або університету.

– О, я дуже приємно схвилюваний, професоре, – по-дівочому сором'язливо промовив Владек.

Мохнацький несподівано засміявся.

– Ви чуєте, він приємно схвилюваний! Як від компліменту гарної дівчини! Пане асистенте, ваш вислів гідний пера!

Владек з Антоном презирнулися, не розуміючи причини сміху професора. Але сміх раптом урвався. Мохнацький підвівся – низький і кремезний, нагадував скоріше плотаря, коли б не професорська модна борідка й окуляри, – і підійшов до шафи.

– Тема вашої магістерської, пане Кривда, – говорив, обернувшись спиною до гостей, – надзвичайно цікава, я знайомився, і разом з тим не на ваші сили. Нема нічого гіршого, як виявити себе грамотним дилетантом у якійсь галузі.

– Я одержав непогану рецензію на свою працю, – вставив Антін обережно.

– Рецензія – це одне, а розв'язати наукове питання – набагато складніше. Іноді можна весь вік працювати над темою і не сказати нічого свого. Адже так?

– Мудро сказано, професоре, – тим же відплатив Антін, ковзнувши поглядом по розпогідненому обличчю Мохнацького.

Професор явно був задоволений зі свого співрозмовника. Шукав чогось між книжками на верхній полиці й говорив з великими паузами, немов сам до себе.

– Так... Питання германізації полабських слов'ян – це нива, що облогує. З цим питанням знайомі всі, а працювати над ним ніхто не хоче. Бо наші вчені звикли до академізму, а тут без політики не обійдешся... Я пам'ятаю, ви колись питали мене про кашубів, правда? Ага... Видно, зацікавились ще відтоді. Жаль, що в славістському гуртку не брали участі. Я, напевно, виніс би ваш реферат на обговорення. До речі, ваш товариш був у гуртку помітною фігурою. З чим ви виступали, Кузьмінський? Я щось не пригадую.

– Гуральські говірки, пане професоре, – Владек зрадив, що Мохнацький включив і його в розмову. – І ще про мову Міцкевича.

– Ага... Так, були такі теми. Але ця... Ця дала б трохи інший ефект, пробачте за відвертість, пане Кузьмінський... Кривдо, ви не чули нічого про професора Траутмана? Шваб, так. Не чули? От бачите. А він також працює над цим питанням. Він у Празі, а ви у Львові... Вас тільки два. І обидва ви нічого не зробили... А ось маєте ці дві книжки, візьміть. Також ще не бачили? Єгоров, «Слов'янсько-німецькі відносини в середніх віках». Візьміть, я позичаю. Тільки зважайте, вони досить пошарпані. А взагалі вам треба поїхати в Сілезію. Тут не допоможуть ніякі книги.

Антін уважно слухав професора, а при останніх словах задумався. Погляд його зупинився на мережаній порт'єрі над дверима, що вели з вітальні в другу кімнату. Розглядав лапаті гуральські візерунки на простому полотні й думав над словами професора: «Вам треба поїхати в Сілезію».

Владек нудився. Професор тарабанив пальцями по столу. Враз візерунок на порт'єрі зморщився, хитнувся, потім чиясь рука, зовсім маленька, дитяча, відхилила його, і в дверях з'явилася маленька, темноволоса і чорноока, як циганка, дівчина. Вона таки дуже нагадувала циганку. Смагляві щічки зашарілися, коли вона вийшла до гостей, а вуста склались лукаво, ніби от-от відкриються і скажуть: «Дайте руку, я вам поворожу».

Антін, збентежений її несподіваною появою, не знав, як поводитися. Вірніше, й не думав над цим – з першої хвилини не міг одірвати від дівчини погляду. А Владек, зробивши елегантний реверанс, низько вклонився, вмиць забувши про нецікаві теревені професора. Вона по-учнівськи привіталася.

– Ага, ви вже знайомі! – повернув голову Мохнацький. – Дивіться, Кривда, ваш приятель скрізь устигає. Але знайомтеся і ви. Це моя крихітка Юлія. Також абсолювент, матуру⁴ склала.

– Мохнацька, – шепнула вона, почервонівши до мочок вух.

– Кривда, – незграбно подав руку Антін.

Служниця накривала стіл до вечері.

– Відколи я повдовів, живемо дуже скромно, панове. – Мохнацький наливав у келихи вино. – Але чим хата багата. Прошу.

Владек з надмірною увагою випитував у Юлі про гімназійні успіхи. Антін теж хотів щонебудь сказати, навіть придумав якесь запитання, але одразу ж забув його, зустрівшись з поглядом темних очей «циганочки». Тому розгублено мовчав. Вона з цікавістю розглядала його худорляве костисте обличчя і скупі відповіді на Владеків запитання.

– Я чула, що ви з татком говорили про якусь наукову працю, пане Кривда. Ви її пишете, так?

– Ні-ні, – заперечив Антін, – я не пишу, хто вам сказав? Вірніше, я писав, але... але не працю... тобто магістерську... але взагалі, я нічого не писав...

Антін благально глянув на Владека, проте той не поспішав товаришеві на допомогу. Дівчина тактовно не помічала Антонової розгубленості.

З незручного становища виручив Кривду Мохнацький.

– Це, доню, так би мовити, книжкова міль, яка швидко стане людиною, розумієш? – Він поглянув на Антона і всміхнувся до Юлі.

– Як так можна, татку! – зніяковіла дівчина.

– Нічого, доню, нічого. Ми всі книжкові молі. А цей, – показав на Владека, – людина, яка також, кінець кінцем, мусить стати вченою міллю.

Всі засміялися, навіть Владек.

– Це татко натякає на те, що мене призначають асистентом на кафедрі, – пояснив він Юлі.

Після вечері Мохнацький сказав дочці:

– Розваж гостей.

Юля енергійним жестом показала на двері своєї кімнати.

– Прошу до мене, панове!

Тепер вона здалась Антонові зовсім не такою маленькою. Ні, їх запрошувала до себе владна господиня.

– Прошу.

І сама першою увійшла в кімнату.

Ліжко, полицка з книжками, фортепіано і знову ті ж гуральські вишивки на стінах.

– Граєте? – спитав Антін.

– Трохи... Хочу вступати на музикологію до університету.

– О, чудово! – сплеснув Владек у долоні. – Виходить, до нас, на філософський! Очевидно! Що там консерваторія. Тут здобудете теоретичні знання, а гра... Ви, напевно, граєте бездоганно?

– Так собі... – Юля недбало повела пальцем по клавішах.

Владек приклав руку до грудей.

– Заграйте нам, ошасливіть!

Окинула хлопців грайливим поглядом і сіла за фортепіано.

– Що вам – Моцарта, Бетховена?

– Серенаду Шуберта, змилуйтеся, – благав Владек. – Ви знаєте, я не можу спокійно її слухати.

⁴ Екзамен на атестат зрілості.

В ся-айві місяця-а шепо-оче
листя в пі-ізній час... —

заспівав м'яким тенором, а Юля підхопила мелодію на фортепіано. Грала і замріяно дивилася на хвилясте Владекове волосся.

І ніхто, моя кохана,
не почує нас, —

впивався Владек мелодією і замріяним поглядом піаністки.

Але Юля несподівано обірвала гру, ковзнула пальцем по клавішах, і... Антін стрепенувся від знайомої ще з дитинства пастушої пісні. Колись давно-давно мугикав її біля корів, не свою, польську, та рідну:

Пасла Касенька круфкі две...
Две круфкі ген гнала, тенскліве співала...

Звідки вона знає цю тужливу мужицьку пісню? Дивився на неї, зворушений, — непростена сльоза затуманила зір. Звідки знає цю пісню, звідки знає? А вона глянула на хлопців, тільки чомусь грайливий блиск зник з її очей, зустрілася поглядом з Антоном, і останній акорд схлипнув на клавішах.

Владек став прощатися.

— Чому так швидко?

— Пора, панно Юлю, пора. І так... Дякуємо за увагу.

— Я проведу вас.

По дорозі Владек увесь час забавляв товариство розмовами. Він знав мало що не кожного вчителя з Юлиної гімназії, знав багатьох її товаришів. І тому в них були спільні теми для розмови. Антін ішов мовчки. Та й про що було говорити? Владек розважає Юлю чимсь зовсім банальним. Ось розповідає про вчителя, що завжди забував у канцелярії окуляри. Антін міг би також включитися: «Справді, був у вас такий учитель?» Але він хотів би стиснути її рученята й спитати: «Звідки ви знаєте цю пісню? Чому ви грали її сьогодні?»

А вражень, стільки незвичайних вражень приніс цей вечір! І професор — дивний, розумний, і його слова: «Тут вам не допоможуть ніякі книги» — і Юля, що йшла поруч дрібненькими кроками і часто повертала до нього кругле личко з німим запитанням: «Чому мовчите?» — і вечір, цей розгойданий далеким шумом міста вечір...

Владек, здається, вже про все переговорив. Ще згадав чомусь про сузір'я Андромеди й Козерога. Антін міг би теж взяти участь у цій розмові. Владек згадав про музику, і про музику міг би поговорити Антін сьогодні...

Владек підмовляє Юлю зробити подорож у Карпати.

«Це його коник, — подумав Антін. — Раз тільки був, а скільки вже нарозповідався».

Дівчина захопилася романтикою такої подорожі.

— Пішки, з шатрами? Ах, як чудово! Або ніяких шатер, у чабанів ночувати! — Юля в захопленні повертала до хлопців голівку, перепитуючи:

— Правда?

Антін суворо насупив брови. Всі ті почуття, що нахлинули, щезли, залишилось тільки роздратування, яке завжди виникало в розмовах з обожнювачами гуцульської романтики.

— Вас там воші заїдять, панянку, — сказав Антін грубо й жорстоко.

Юля ахнула. Вона ще не чула, щоб хтось так розмовляв у товаристві. Але грубість, що вихопилася з уст скромного Антона, прозвучала так, немов він вирвав шматок власного тіла. Саме це вразило дівчину якимось боляче, і вона спитала:

– А ви... ви були там?

– Був.

– Разом з Владеком?

– Я бував і сам.

Владек, почервонівши від сорому за таку нетактовність товариша, процідив, глибоко обурений:

– Ти просто некультурний.

– Можливо. Тільки... тільки п... прошу тебе, б... лагаю, перестань бавити дівчат б... брехнею про Карпати! – Антін від хвилювання затаївся.

Юля зупинила великі здивовані очі на сердитому обличчі Антона.

– Ви не любите Карпат? – спитала наївно.

– Так. Не люблю. Може, тому, що не можу нічим допомогти. Та й зрештою...

Юля зупинилася. Замовкли на хвилину.

– Я вертаюся, – сказала пошепки, не підводячи голови.

Владек сердито глянув на Антона: «Зіпсував такий вечір своїми ідеями. Фанатик!» – і спробував обернути все на жарт.

– Тепер ми проведемо вас, а потім ви нас, а потім...

– Ні, я сама піду.

Антін винувато стояв, схиливши голову. Він шкодував, що вирвалися ті слова. Але вони грубі, та правдиві. Юля подала Владекові руку.

– Ви розгнівались? – затримав він її. – Ну, як так можна? Антось перепросить вас, він уміє бути й чемним.

– Пан Антось мене не образив. Але я піду сама.

– О ні. Я цього не дозволю. Вибирайте хоч одного з нас.

Тоді Юля підняла голову і з серйозним виразом на дитячому обличчі звернулася до Антона:

– Проведіть мене, пане Кривда.

Антін і Юля знову дійшли до залізних фігурних воріт і зупинилися. По той бік Високого Замку ще шуміло, клекотіло місто, мигтіли вогні, а тут, на Замарстинові, вже було тихо. І тільки зрідка проходили пішоходи або гуркотів вулицею фіакр, доставляючи на передмістя запізнілого пасажера.

З-за огорожі виглядали на вулицю білі чашечки жасмину, пахли, п'янили. Над будинками ясніло глибоке небо. О, яке то було небо!

– Ви не дуже поспішаєте, Антоне? – почув Кривда тихе, ніжне.

Ні. Він не поспішав. Йому хотілося простояти тут усе життя. Сказав:

– Ні.

Тоді вона взяла Антона під руку і повела в садок, попросила сісти поруч з нею на лавочці і щось розповісти.

Що розповісти? Чому він якийсь... дивний? Хіба Антін знає? Про своє життя, минуле... А чи він пам'ятає його гаразд?

Що розповісти тобі, маленька наївна дівчино?

Вона попросила ще раз, і Кривда мовчки погодився. Перший раз у житті розповідав про своє минуле, пригадуючи його від самого дитинства.

У війну Антоного батька не взяли до війська – в нього не згиналась нога в коліні. Заздрили йому: не пропаде сім'я. Десь точилися бої, стугоніла тихими літніми ночами земля, дзеленькотіли шибки в курній Кривдиній хаті.

Антось, найстарший з дітей, пас корову.

Торохкотіло калатальце в корови на шії, дві вівці бігли слідом за Білункою і губилися в кушах. Антось говорив уголос віршики, які вивчив колись у школі, або повторяв молитви. Часом думав над тим, чому з Богом не можна говорити звичайною мовою. Мабуть, Бог набагато розумніший від усіх дорослих людей, навіть від дяка Пантели. А сільського дяка Антось вважав мудрішим і від учителя, і від ксьондза. Він такий добрий і так багато знає! Чого тільки не нарозказує дяк Пантела своїм сусідам довгими зимовими вечорами, чого тільки не наслухається малий Антін, стоячи нишком за одвірком у сінях! А потім снилися йому чарівники і характерники, а навесні хлопець губив у кушах свою Білунку, заглибившись у жахливі уявлення про те, як брат братові око виколов за шматок хліба, як потонув княжий терем у тому баговинні, до якого він не допускає Білунки, про козака-характерника задумався з мрійливою усмішкою, аж поки не стихне десь далеко в лісі глухе калатання маржини.

Одного разу, пригнавши худобу з лісу, Антін застав якихось дивних жовнірів. У хаті їх було два – один молодий, другий з бородою. Обидва голосно розмовляли зрозумілою, трохи подібною до молитов мовою, сміялися, показували на старого Кривду.

– Спатрі, как мотається старік. Боїться, как би на войну с собой не взяли! – І реготали, кремезні, майже вдвоє вищі за кульгавого господаря.

На столі лежав буханець білого, як паска, хліба і колений цукор. Батько шкутильгав біля солдатів, запобігливо випитуючи, чого вони собі бажають на обід.

Минав час. Антось досхочу наїдався білого хліба, ще й з собою брав і ділився з хлопцями. Їли і хвалили добрих людей – москалів.

Аж одного дня вранці з'явилися у Загайпіллі мадяри. До хати Кривди зайшли два офіцери, перекидали все, розірвали єдину мамину хустку на онучі й забрали господаря. Потім говорили в селі, що його повели в якийсь Талергоф і там повісили за «москвофільство», хоч старий Кривда й не розумів цього слова.

Через два роки від тифу померла мати. Сироти розлізлися від опустілої хати по людях. Марічку з Оленкою – найменших – забрали сусіди. Антось узяв за руку рочком молодшого Василька й пішов проситися в найми. Примістив його в сусідньому селі, пообіцяв повернутися, а сам подався до міста.

Наближалася зима. В Коломії Антось був тільки один раз. Він пам'ятав, що там між високими будинками їздить якась велика чорна машина, яка пихкає густим димом і пронизливо свище. Мама називала цю машину «льокайкою». Тепер «льокайки» не було. Погнуті рейки разом з прикріпленими до них шпалами лежали скручені на дорозі, як розтоптані змії. В самому центрі на місці будинків – купи цегли, каміння і штукатурки. По руїнах, запушених сивим інеем, нікали діти. Збирали тріски, уламки рам, вигрібали з-під примерзлої штукатурки паркетні колодки.

Антось не знав, куди йти.

Діти – як гайвороння на сніговищі. Кричали, перегукувалися, по-вуличному лаялись. Брудні, обдерті, вишпортували напівбосими ногами паливо із звалищ, зникали з оберемками трісок у бічних вуличках і знову поверталися.

Антось наблизився до них, голодний, промерзлий до кісток, близький до розпуки.

Один з хлопчаків випростався, задирливо глянув на закутану в лахміття довгополого сердака мізерну постать.

– Кто естесь? – зсунув на потилицю кашкет. З-під погнутого дашка виглянуло скуйовджене русе волосся. Голубі очі зустрілися з сумовитим поглядом Антоса, і в них майнула тінь співчуття. Трохи м'якшим тоном сказав: – Тут не можна селякам трісок збирати.

Антось схлипнув, йому здавило горло, затряслися в колінах ноги.

– Я н... не тріски... Я їсти хочу... – протиснув крізь сціплені зуби.

У відповідь розлігся регіт вуличників, що вже зібралися навколо, з цікавістю розглядаючи незвичайного подорожнього.

Один – довгов'язий – вийшов з гурту.

– Назбирай мені отаку купу трісок і дістанеш. Дивись! – вийняв з кишені зім'ятий шматок глевкого жовнірського хліба.

Голодні очі Антосю жадібно блиснули.

– Добре, – сказав.

Відкидав цеглу, витягав потрощені двері, віконниці. З-під нігтів проступала кров, на колінах порвалися штанці.

Антось витрачав рештки своїх сил. Але надія одержати кусень хліба тримала ще його на ногах.

– Давай хліб, – знеможено прошепотів нарешті до довгов'язого, показуючи на чималу купу палива.

– Неси мені додому, – наказав вуличник.

Антось нагнувся, обняв слабкими худими руками оберемок, але підняти вже не мав сили.

– Ну! – крикнув той. – Не мо-о-жеш? А-а, то по хліб завтра прийдеш.

Антось заплакав. Уперше за час своїх бідувань ридання стиснули горло, і з нього вирвалося щось подібне на крик. Мале схудле тіло затряслось, як у пропасниці.

Білявий з кучерявим волоссям, спаленівши від гніву, кинувся до довгов'язого.

– Заберай себе тшаскі і марш до д'ябла! А ти вставай, зе мною пуйдзеш.

Так несподівано і навіть дивовижно на той час селянський син Антось став приймаком повітового урядовця Зигмунта Кузьмінського.

Кузьмінський ніколи не займався політикою. Коли точилася різня між народами Австрії і Росії, тоді як неминуче назрівала кривава сутичка між українцями й поляками, він стояв осторонь, осуджуючи все, що загрожувало братовбивством. І саме через цю аполітичність спокійного магістратського статиста не минуло лихо. Запідозрений у симпатіях до росіян, він пройшов під конвоєм аж до Мішкольца в колонах смерті, і тільки там його, поляка, звільнили як невинного. Але те, що він побачив, – катування, побої, смерть невинних людей – запеклося ненавистю проти тих, хто під гаслом національної боротьби кликав до нових убивств.

Завжди понурий, завжди зморений важкою і нудною працею задля шматка хліба, Кузьмінський був насправді чуйною людиною. Він суворо глянув на сина Владека, коли той привів маленького жебрака до хати.

– Це хто?

– Він голодний, татусю.

Мати непривітно подивилась на Антосю.

– Багато тепер таких ходить. Всіх не нагодуєш.

– Де твої батьки? – спитав Кузьмінський.

– Мама на тифус померла... А тата ще давно мадяри забрали...

Кузьмінський змінився на лиці. Перед очима враз постала жаклива картина маршу арештованих «москвофілів»: голодні, затуркані мужики йдуть під штиками, як худоба на заріз, не знають, за що ув'язнені, і тільки стогнуть: «Діти, дітоньки...» А вони, їхня надія, в жебрацькому лахмітті блукають вулицями, випрошуючи хліба. Глянув на Владека і затрусився: «Таж з ним таке саме могло бути».

– Дай йому гарячої зупи, – буркнув Кузьмінський до жінки і вийшов. Через якийсь час повернувся, кинув хлопцеві штанці й сорочку.

– Одягайся!

Кузьмінська зі злістю кинулась на чоловіка:

– Багато маєш того заробку? Владека щоб вивів у люди!

Кузьмінський, ніби не чуючи слів дружини, спитав у Антося:

– Читати вмієш?

– Я ходив уже рік до школи, – відповів хлопець.

Антось жадібно сьорбав суп, голосно плямкаючи, і ковтав хліб великими шматками. З другої кімнати долітала розмова подружжя Кузьмінських.

– Я не можу дати пропасти цій дитині з голоду, коли вона уже переступила поріг нашої хати. Я Владека побачив у ньому, розумієш?

– Але ж він русин, Мундзю, – впиралася жінка.

– Русини також люди. Вони так само, як і поляки, можуть умирати від холоду, голоду й побоїв. І хай хлопець буде собі русином, коли захоче. Це не наша справа. А ти вже будь йому коли не мамою, то хоч не мачухою... Звіримося цього разу на долю. Та й Владек сам вибрав собі товариша...

Галузка бузку заслонила обличчя Юлі. Але Антін відчув на собі її допитливий розтрижований погляд. Вона доторкнулась пальцями до його руки, ніби наполягала, квапила: «Далі, далі».

– Кузьмінська так і не стала мені матір'ю, – вів далі Антін. – Мужичьке тавро, виписане незримими літерами на моєму чолі, не дозволяло їй наблизитись до мене. Я вчився разом з Владеком у гімназії, мав одяг, їжу – все, крім материнського тепла. Вона вчила нас, як тримати виделку і ніж за столом, посилала на курси танців, навчила правил доброго тону, але завжди я відчував боляче і гірко одне: все це для Владека. Мене вчила хіба тільки для того, щоб я часом не скомпрометував його в товаристві.

– Не плямкай, як хлоп із села, – робила зауваження. – Йди рівно, не горбся, як мужик з бесагами. – Я слухався, а в серці пекло: чому, чому все найгірше відносять до хлопа?

Кузьмінський, чесний старий Кузьмінський, не вилазив з паперів. Владек ніколи не завдавав мені болю. Ні разу. Тільки... Вас, може, дивує, що я не розшукував свого брата, сестер. Розшукував. Але послухайте... Ще на самому початку мого перебування в Кузьмінських мати Владекова спитала:

– У тебе сестри, брати є?

Я зрадив.

– Так-так! Є Марічка, Оленка, Василько...

– Матко боска! Цілий кагал! Де ж вони?

– Не знаю, пані, десь на людях...

– Так і запам'ятай собі: нічого ти не знаєш. Владекові казав що-небудь?

– Ні.

– І не смій. Прихистили тебе одного, і досить. У Владека добре серце – всіх мужиків покликає. А розпаляєш – не допоможе й пан Кузьмінський. Вижену.

Я боявся голоду і мовчав. Не раз плакав ночами, твердо постановляв повернутися в село, знайти своїх. Та приходив ранок, і великий світ лякав мене: «Де я їх знайду, адже стільки сіл, та як і знайду, чим допоможу?» І в дитячій вірі заспокоював себе: «Хай-но трохи виросту, аби міг робити, тоді...»

На одному з вечорів, що їх влаштовувала для учнів гімназія, до мене підійшов учитель літератури. Я бачив, що Кузьмінська, яка завжди супроводжувала нас на вечорах, вся перетворилася на слух. Учителя цікавило моє походження, та не встиг він про це спитати, як вона моргнула Владекові, і Владек тут же втрутився в розмову.

– Антось, прошу професора, не пам'ятає, звідки він. Антось наш.

Моє обличчя горіло від приниження й сорому. За те, що мене годують, одягають і вчать, я мушу відректись назавжди від тих, з ким ріднила мене кров. Владек справді вірив, що я не пам'ятаю із своїх рідних нікого. В цьому не його вина. Але те, як він боявся, щоб ніхто

не дізнався про моє мужицьке походження, заболіло мені, і я... Потайки від Кузьмінської я послав листа до загайпільського солтиса і в те село, куди завів Василя. Боязко чекав відповіді. Вирішив: «Якщо живуть, піду до них». Листоношу зустрічав у воротах. Але одна за другою прийшли невтішні відповіді: ні там, ні там нема давно ніяких Кривд. Були колись, а підросли й пішли по світу. І тоді, може, вперше зацмели самота й сирітство в моєму серці.

Після матури ми вступили до університету на філософію. Удвох замешкали в комісара поліції Костельницького – старого знайомого Кузьмінських. Не знаю, звідки взялося те дивне знайомство. Що могло єднати бідного магістратського службовця з поліцаєм – не знаю і досі. Вони ще в Коломиї часто зустрічались.

Владек захоплювався і від радості потирав руки:

– А татко таки спритна людина. Дивись, з якими впливовими людьми знається. Це може колись стати в пригоді.

Потім до нас зайшов Костельницький. Низький, клишоногий, з приплюснутим носом і мишачими очима, він не сподобався мені ще відтоді, як бачив його в Коломиї. Костельницький уїдливо пожартував:

– Дивні діла твої, Господи: русин і поляк виростають в одній сім'ї і живуть краще, ніж кіт із собакою.

Я відповів на цей жарт спокійно:

– Це зовсім правдоподібне, якщо поляк не пес, а русин не кіт.

Костельницького ніби шилом у бік хто кольнув.

– Як це дозволите розуміти?

– Як хочете.

Стало очевидним, що мені треба негайно повернутися спиною до дверей цього гостинного дому. Я так і зробив. Мене прийняла на квартиру одна двірничка на вулиці Руській.

А в університеті...

Антін і Владек записалися на лінгвістику до професора Мохнацького.

В аудиторії студенти вже сиділи на своїх місцях. Десятки очей дивилися на двох новачків. В однакових дешевих сірих костюмах (тільки на Владекові він лежав дуже добре, а в Антося обвисали плечі), однаково несміливі, вони пройшли за останні столики.

Антін почував себе незручно, йому здавалося, що ці одягнені в шовк панянки і паничі в темно-синіх та попелястих костюмах насмішкувато дивляться на його збентежене обличчя і на штани без кантів.

У Владека несміливість пропала ще до того, як він сів за столик. Упевнено й незалежно поглянув на незнайомих колег, жестом вказав Антонові на крісло. І тут Антін почув на свою адресу шепіт за сусіднім столиком:

– Тен другі – весняк.⁵

Гамір раптово стих. Всі піднялись у шанобливому мовчанні. Хтось із сусідів промовив до Владека:

– Круль славівів. Вчений з європейським ім'ям.

Професор уклонився і зайняв місце за кафедрою.

Його присадкувата низька постать вся сховалася, а похмуре обличчя помітно пожвавилось, і до слуху студентів долинули ази найнуднішої в світі дисципліни – основ порівняльної граматики. Цей сухий матеріал професор зумів забарвити цікавими прикладами, сповнити своєю любов'ю до предмета, змусити аудиторію слухати. Антона вразила лекція Мохнацького. Професор наводив паралелі з десятків мов. Як людина може так багато знати? Чи вдасться коли-небудь і йому досягнути такі знання? Мохнацький так просто й переконливо доводив сум-

⁵ Той другий – селяк (польськ.).

нівну гіпотезу про ймовірність існування єдиної прамови для всіх індоєвропейських мов, як гімназійний учитель геометрії теорему Піфагора.

– Панове, – перервав свій виклад професор, наче збирався читати аудиторії мораль, – хай ніхто не думає, що буде вивчати мертву науку. В змінах коренів слів убачайте історію народів. Лише так прошу підходити до наукових фактів!

Це було дивно й цікаво.

Владек, проте, встиг оглянути всіх студентів і зорієнтуватися, в яку компанію потрапив.

– Шик! Еліта львівська. А поглянь на оту дівчинку...

Того ж дня Владек написав батькові листа, в якому просив пару злотих, «бо тут інший світ, бо тут синки знатних людей», а Владек не хоче дати їм зрозуміти, що він син бідного урядовця.

Антін прочитав цього листа й порвав. Це було перше непорозуміння між ними. Так юнаки почали віддалятися один від одного. Віддалялись і від родинного гнізда: один – просячи грошей, другий – відмовляючись від них.

Якось на семінарі професор запитав Антона:

– Кривда, ви – українець? Чи не краще вам було б записатися на лекції з руської етнографії або на граматику руської мови? Адже вас цікавить, мабуть, перш за все філологія руська?

Кривда зам'явся.

– Так, пане професоре, – відповів по хвилі. – Я відвідую лекції руської мови. Але думаю, що й ваші не зашкодять, так само як і професорові моя присутність.

– Ви мене не так зрозуміли. Я просто хотів вам дати пораду.

Антін почервонів.

– Дозвольте спитати у вас дещо, професоре. Ви згадували про кашубів і лужичан. Чи не змогли б ви трохи ширше про них розповісти?

– О, колего! – розплився в задоволеній усмішці Мохнацький. – Про них можна багато розповісти. Ці три слов'янські островці серед швабського моря – кашуби, лужичани і балтійські словінці – цікаві не тільки з точки зору лінгвістики. Тут історія, політика і насамперед політика. Та цим ніхто не цікавиться. А жаль. Велику справу зробив би той, хто б зацікавився їхньою долею. Про це знають і пишуть, та тільки так, як про гуцульський діалект. А тут справа інша... Ну, гаразд... Якщо вам приємно відвідувати мої лекції – прошу дуже. Я тільки радий. – І Мохнацький швидко покотився по коридору.

З цієї пори в голові Антона засіла своя нав'язлива ідея. Він копався в книжках, переглядав бібліотечні картотеки з географії, етнографії, діалектології та історії і робив виписки. Вічно задуманий і стривожений власними думками, Антін забув про навколишній світ. У науковому захопленні він наче знаходив своє покликання. Подібно до свого вихователя Кузьмінського, в політичному житті Антін не брав участі. Познайомившись із політичними напрямками того часу, він не знайшов жодного, який міг би задовольнити всі його запити, полонити всю його енергію. Радикальна крайність революційних партій лякала його; угодовська ідеологія ліберальних відштовхувала. Наука! Коли б ті, які працюють у науці, спрямували свої знання на якусь ділянку суспільного життя, то наболілі питання були б розв'язані не революцією, війною, зміною кабінетів, а підвищенням загального культурного рівня людей. Так думав Кривда, досліджуючи найглибші пласти історії слов'янства.

З цього наукового захоплення завжди виводив його Владек. Веселий, усміхнений і життєрадісний, він вривався в убогу Антосеву квартиру, кидав кілька приємних слів Маційовій, одягав Антона в піджак чи пальто й виштовхував за двері.

– Яка погода! А ти киснеш, міль книжкова...

Вони виходили на Погулянку, якщо це було навесні; взимку мчали на лижах по схилах Кайзервальда.

Ходили й до театрів, кіно, на концерти. Деколи приєднувалися до компанії паничів і красунь-панянок. Дзвенів сміх, сипалися жарти. Владек не шкодував дівчатам компліментів, Антонові ж було нудно. Він непомітно зникав з гурту, а на другий день терпляче вислухував докори Владека.

Антін любив свого друга. Було щастям мати завжди біля себе Владека Кузьмінського. Його товариства цілком вистачало Антонові. У Владека – ширша вдача. Він закохувався щотижня, ходив на пікніки, часом любив пограти в карти. Проте він не задумуючись готовий був зректися цієї компанії задля Антона.

Так минали роки університетського навчання. На вакації товариші їздили разом до Владекових батьків, одного літа вибрались пішки в Карпати. Владек захоплювався екзотикою гір – Антона вражало убоге життя гуцулів.

Після третього року навчання Антін не приїхав до Кузьмінських. Минуло багато літ з того часу, як він покинув своїх менших сестер і брата в чужих людей, а сам прийшов до міста. Збігли роки, погасла й туга у вихорі нових вражень, і в пам'яті залишилося щось подібне до уривків забутого сну. Воно все далі й далі відходило і, врешті, губилося в плінні часу, як пушинка кульбаби у передвечірньому повітрі...

І ось після подорожі в Карпати, про яку так смачно вмів розказувати Владек, Антін дивно змінився. З дна душі враз виринуло старе, забуте, майже незнайоме. Воно підкотилося клубочком туги й гіркотою розлилося по тілу.

Університетські знайомі й навіть Владек стали йому чужими, далекими. Вухо почало вловлювати якийсь давно забутий гомін, у дзенькотах трамваїв Антонові вчувалося щось таке далеке і разом дороге... Він зрозумів: це відгомін калатальця його Білунки. Легке тремтіння пробігло по тілу, і серце гучно забилося в грудях.

Антін попрощався з Владеком на все літо і поїхав у рідне село з надією довідатися про сестер і брата. З Коломиї до Загайпілля йшов тим самим лісом, де колись пас корову, повз ту саму трясовину – підземне озеро, в якому потонув княжий терем. Багато теплих і пекучих спогадів стривожили серце юнакове. Все забуте вривалося тепер бурею в душу.

Вийшовши на гору, Антін побачив блискуче полотно шосейної дороги, недалеко від неї трухлявий поміщицький двір і високу кам'яну фігуру біля нього, а далі, вище – замаєне садками своє село, його можна було впізнати: та сама роздвоєна, як розкіп, вулиця з приліпленими до неї хатами, горбата толока, а за нею внизу мала, вкрита гонтою церква. Під камеральним лісом, на горбках, розкидались халупки. Там, де було колись його обійстя, зеленіє загін кукурудзи.

Люди працювали в полі. На дорозі в поросі бавилися замурзані діти. Попереду Антона йшов з торбами на плечах якийсь чоловік.

– Поліціант іде, поліціант! – закричали діти, оглядаючись на Антона, і зграєю сполоханих горобців пурхнули за тин, зі страхом і цікавістю виглядаючи звідти крізь шпари. Чоловік з торбами навіть не оглянувся і кинувся втікати. Антін від подиву зупинився мов укопаний. Діти довго приглядалися до незнайомого, потім почали перешіптуватись, і врешті одне, замурзане, виглянуло з-за воріт.

– Не бійся, хлопчику, йди сюди, – покликав Антін лагідним голосом. – Хто вам сказав, що я поліцай?

– То Катеринка перша крикнула, – відповів хлопчик, усе ще не сміючи вийти на вулицю.

– Ая, Катеринка! – почулося ображене з-поза тину. – То Ганька. Вона подумала, що ви поліціант, – Катеринка уже вилазила на пліт, – бо у вас такий кашкет круглий і чорне вбрання. – Дівчинка знову сховалася.

Антін підійшов до дітей. Сів на призьбі й витер чоло хусточкою.

– А чому той чоловік утік? – запитав у дітей.

– Бо він соляник, – відповідали навперебій.

– Він сіль міняє, а поліціанти соляників ловлять та й ведуть до криміналу.

Антін з недовір'ям глянув на дітей, але в їхніх очах прочитав – правда. Для дітей ця правда була такою звичайною, як те, що вони їдять хліб і пасуть корови. Це відкриття боляче вразило Антона. Він зрозумів тепер, що нітрохи не знає життя цих простих людей, хоч бачив їх не раз. Вони зустрічались на вулицях – з важкими бесагами через плечі йшли згорблені, поморщені, стояли на ринку з мішками зерна, цибулі й картоплі. Він бачив їх у горах із сокирами й пилами, на позальвівських полях – з плугом, серпами, з мотигами. Антін знав, що він паросток цих людей, але про умови їхнього життя мав тільки невиразне уявлення. Антін зрозумів тепер ще й те, що поза його світом наукових проблем і філософій, поза світом діяльності різних партій кипить страшна, жорстока і невгамовна боротьба. І якраз вона, ця боротьба, повинна стати змістом, стрижнем, душею і науки, і політики. Як збагнути її? Щось подібне на докори сумління відізналося в грудях. Він погладив по голівці Катеринку й пригорнув до себе.

– Тут у селі ніхто не живе на прізвище Кривда? – спитав.

– Кривда? – Дівчинка задумалася. – Це тато знає. Я його спитаю, добре?

– Добре... – Через хвилину запитав знову: – Дяк Пантела Бобик ще живе?

– Живе. Але він уже старий. Навіть не співає.

Антін переступив високий поріг дякової хати.

– Слава Ісусу.

– Навіки, – відповів сивий дід, не підводячися з постелі.

Антін приглядався, щоб пізнати в ньому колишнього веселого оповідача цікавих казок і пригод, але даремно. Нічого не залишилося від давнього голосистого дяка Пантели.

– Вам кого? – спитав старий.

– Це ви дяк Пантела?

– Та я. А ви хто такі?

– Я – Кривда. Антін. Григорія Кривди син, того, що Кривим прозивали.

– А-а, того, що мадяри повісили?

– Ага.

Пантела підвівся. Жовте обличчя пожвавилось.

– Диви, знайшовся! Сідай. Кажу, де був.

Старий закурих люльку, та, замість слухати Антона, сам почав говорити.

Антін ловив кожне його слово.

– Ви всі так розбрелися, що й не знайде вас ніхто по світі. Але, як то кажуть, гора з горою, той-во... Ади, ти показався. Одна з твоїх сестер, Марійка, відай, таки зразу померла. Оленка й Василь десь загубилися по чужих селах. Нічого про них не чути... А в нас тепер багато нового робиться, той-во... По селах, май більших, всюди «Просвіту» організують. Навіть у нас школу будують. Але я, брате, виджу, що з того ніц не буде. Ти, напевно, не тямиш того Якубського, що в дідича економом був... Ага... Дідич збанкрутував, а Якубський загарбав усе та й сам поміщиком став. Тепер буде двір розбирати. Аби, кажу тобі, клопоть землі попав людям з дідицького. Все з'їв. Оце він упхався до тої школи, бо солтисом його призначили. Не буде хісна. Меш видіти, що правду кажу, той-во... А втім, най багаті будують, може, щось і бідному обірветься. Лиш одне я кажу: панами всі не стануть. Та й що, мой, з тої науки, коли бідних шарпають з усіх боків. Як тоті пани вже не збиткуються над бідним людом! Недавно на села понаїхало постерункових тьма-тьменна. Робили содому і гомору. Зерно з нафтою мішали, подушки пороли, в піч одержу кидали.

Є ще такі, що хочуть ліворучії. Але ті таяться. Отак ніби, як усі парубки, до дівок ходять, співають, а вечорами десь збираються. Поліція за ними, брате, як пси по сліду. А вони в маю фану червону на ґрунівській вежі повісили. На Хімчині недавно зловили якогось сторонського, допитували, страшно били, а потім – ланцюжки на руки – та й до криміналу.

Тепер за податки тиснуть. У мене здекутор кожух узяв. А я вже й робити не дуже годен...

У запічку сокотів цвіркун. За вікном шумів камеральний ліс. По кутках тулилися сутінки. Ніхто не світив світла, ніхто вже й не розмовляв. Тільки сутінки густішали, давили. В хату лізла ніч. Темна ніч.

Після вакацій Антін з Владеком зустрічалися рідше. Незрима перепона лягла між ними, і ні один з них не знав, як її усунути. Антонові стало важко жити. Він хотів поговорити з товаришем про все, що накупіло на серці, але Владек не бажав цього. В нього були свої інтереси. Робота славістського гуртка поглинала весь його вільний час: йому подобалося відкривати засідання, вести протоколи, похашцем писати й зачитувати перед студентами реферати. Антін скептично дивився на таку діяльність.

– Що ти нового сказав сьогодні про гуральські говірки? – роздратовано питав він Владека після його доповіді. – Хіба ти знаєш цей діалект? Навіщо перефразовувати відоме – не розумію.

– Досить нотацій, Антосю. Ти й цього не зробив. Соціальними питаннями зайнявся!

Антін промовчував.

У Владека почав формуватися свій світогляд. Дотепер він не мав власного погляду на речі. Добрий і легковірний від природи, життєрадісний і честолобний, він ніколи не любив глибоко думати. І не було потреби. Думав батько, думав Антось, а він їм довіряв. Тепер Владек багато часу проводив зі своїм господарем, комісаром поліції Костельницьким. Той ніколи не втручався в життя квартиранта, тільки деколи розмовляв з ним на політичні теми. Він так, між іншим, ділився з Владеком газетними новинами чи враженнями від прочитаної книжки, інколи за чаєм ні з сього ні з того пригадувалося щось з історії. Траплялося, що Владек слухав і з зацікавленням перепитував. З вогником задоволення в малих хитрих очах господар терпеливо переповідав ще раз. Тоді Владек, забуваючи про розплющений ніс Костельницького, пильно вдивлявся в очі розповідача. Деякі історичні факти були дуже цікаві. Розгром Хмельницького під Берестечком описувався в таких соковитих барвах, що не можна було не захоплюватися. Про «чудо над Віслою» в 1920 році Костельницький говорив як про єдиний в своєму роді приклад героїзму. Це було справді цікаво. Прочитавши ще раз «Огнем і мечем» Сенкевича, Владек простодушно поділився з Антоном:

– Цікаво, що інколи прості розбійники, як-от козаки, відіграють значну роль в історії.

Антін обурився. Він розповів товаришеві про визвольні війни сімнадцятого століття, про те, як польська шляхта гнобила і гнобить український народ, однак Владека це не переконувало.

– Україна – народ, – це я згоден. Україна – територія, визнаю. Але Україну як політичну одиницю не уявляю.

Антін сам шукав кінця в заплутаному вузлі ідей і поглядів. Він закинув наукову працю і знову почав докладно вивчати програми численних партій і товариств. Як і колись, найближчим йому був соціалізм. Але рівночасно він боявся його: революція необхідна, коли є умови для неї. Якщо ж їх немає, тоді тільки кров і марні жертви... Що дають страйки і робітничі бунти у Львові? Поповнення для тюрем. Хіба це перспективна боротьба? Але ж яка тоді партія може змінити суспільний лад? Шукав і не знаходив.

Якось один студент шепнув йому (він навіть не запам'ятав хто) про нелегальне засідання «Студентської громади» в залі Коперніка. Антін знав про існування цього товариства. Знав, що воно легальне і перебуває під протекцією націонал-демократів. Чому ж раптом їм захотілося влаштувати недозволені збори? Це зацікавило Антона, і він пішов.

Виступав голова товариства студент Вербицький. Він із запалом і патріотичною пристрасстю говорив про ганебну заборону ректора вживати термін «український».

– Це ганьба, це насмішка, панове! Ректор мотивує свій наказ тим, що слово «український» означає політичну партію, а товариство академічне не може мати політичної мети. Цього терпіти не можна, ми мусимо написати протест.

Хтось із залу попередив голову, щоб говорив тихіше. Антін слухав, затамувавши подих.
– У нас нема політичної мети, це правда, – знизив тон голова, – але чому нам мають забороняти називати себе благородним іменем?

Антін знизав плечима, ніби не розумів слів промовця, оглянувся. Не стримався і кинув репліку:

– Для чого ж тоді називати благородним ім'ям товариство, яке не має благородної мети? Його зацитькали.

– Ми, очевидно, повинні бути лояльними. Ректорат подає нам грошову допомогу, за що ми вдячні, але...

– Ті гроші, що ви одержали від ректорату, двадцятєро злупили з вашого батька! – пролунало знову з залу.

Всі оглянулися.

– Ви не вмієте поводитися! – обурилась голова. – Хто ви такий?

– Я із філософії. Кривда моє прізвище. Можна мені слово?

– Що за нахабство? – далі обурювався Вербицький. – Кидає радикальні репліки, перебиває промовця і просить слова.

У залі загомоніли.

– Ви, здається, не член товариства. До того ж у легальному товаристві недопустимі революційні промови. Це провокація!

– Це не провокація. Я випадково потрапив сюди, думаючи, що на засіданні без куратора обговорюватимуться істотні питання, – вступив у перепалку Антін.

– У нас і обговорюється істотне питання. Я гадаю, що вам, українцеві, не байдуже, як вас називатимуть, – русином чи...

– Не байдуже, ні! Бо нас ще називають кабанами! Але коли засідає товариство нелегально і турбується тільки про милозвучність назви, а не тим, чи є в цього русина або українця хліб на обід, кожух на зиму, то кому потрібні ці збори і така робота товариства?

– Непогано сказано! – почувся несміливий голос із залу і загубився в гаморі.

– Пройдисвіт! – гукнув хтось інший, і зал заклекотів: – Соціаліст! За вікно його!

Антін побачив налиті презирством і люттю обличчя.

– Тихше! – гупнув голова кулаком по кафедрі. – Прошу бути тактовними, панове!

У залі вщухло.

– Виділ товариства вельми скорбить, що сталося таке непорозуміння. Попереджаю, щоб у майбутньому на засідання пускали тільки запрошених. А цього добродія, якому байдужа рідна нація, дозвольте попросити з залу.

Кривда повів розгубленим поглядом по аудиторії. Ніхто не виступив на його захист. Він підвівся і попрямував до виходу.

Раптом з шурхотом відчинилися двері, і до залу вдерлася юрба студентів.

– Без куратора! Шизма! Бий їх! – закричали, і в кафедру полетіли дубові поліна. Зчинилося сум'яття. Хто вискакував через вікна, інші бились навкулачки. Антін під стусанами, що сипалися на нього з різних боків, пробирався до виходу.

Тут віч-на-віч зустрівся з розгаряченим Владеком. Якусь мить дивилися один на одного визивно. Нарешті, Антін промовив:

– Ходім додому, Владеку. Тут щось не так. Нам треба поговорити. – І силоміць потягнув його за руку.

Антін замовк, йому здалося, що Юля не слухає.

– Здається, я знудив вас, Юлю.

Вона не зрозуміла, навіщо Антін це сказав. І чому враз перервав розповідь.

– А далі? Що Владек?

– Владек... Він щиро каюся, що пішов на такий ганебний вчинок, але розмовляти зі мною не схотів.

– Ти поляк з бідної сім'ї, – говорив я йому, – я українець з бідної сім'ї. Нам не по дорозі з паничами. Чому б разом не подумати, де правда?

Але Владек відмахнувся і зарікався, що це перший і останній раз він узяв участь у політичній акції. Ми залишилися приятелями й надалі. Тільки щось надламалося у нашої дружбі й не згладжувалося бігом часу. Як мала вибоїна на схилі гори розмивається дощем і творить нові береги, так і зустріч у дверях залу Коперніка віддалила нас.

А мені потрібний був друг. Як повітря. Наступні роки були сповнені незвичайних для мене подій. Важко про все розказувати. Але дещо так укарбувалося в мозок, що ніколи не забудеш.

Пам'ятаю, одного дня ендеки⁶ оголосили «день без жидуф». Я бачив, як вони волокли сходами вниз напівпритомного скривавленого єврея. Волокли й реготали. І ніхто не боронив його. Стояв і я збоку, як підлий боягуз.

А зовсім недавно я був свідком убивства робітника-демонстранта. Мабуть, до смерті не зблідне в моїй свідомості ця жахлива картина. У нього з рота і з вух стікала кров, а він кричав, захищаючись власною кров'ю: «Хай живе революція!»

Не знаю, чи це була звичайна людина, чи, може, згусток революційної пристрасі, не знаю, чи сама ідея така сильна, що примушує саме так умирати, але я кинув звинувачення цьому героєві: «Чому ти помер? Яке ти мав право умирати? Яку користь ти приніс своєю героїською смертю?» Я звинуватив його і тих, хто йде на невинувдану смерть. Я перестав читати соціалістичну літературу. Чи мав рацію – не знаю. Я залишився самотнім, безпорадним у плутанині власних думок. Може, тому з новим запалом узявся до праці над закинутою темою. Самому було дивно, чому мене дедалі більше почала цікавити доля незнайомих і далеких германізованих слов'ян. Наче щось спільне знаходив я між ними й тими людьми, в життя яких заглянув тільки одним оком.

Антін розповідав, а може, лише думав, бо часто Юліна рука дотикалася до його плеча, а великі здивовані очі дівчини злякано шукали його погляду й питали: «Як може бути все це правдою? Це з вами таке було? І оце ви, такий звичайнісінький, є такою незвичайною людиною? А далі?»

Юлі було дивно і страшно. Вона пригадала матір, хвору зажурену жінку, яка принесла зі свого Підгалля тужливу пісню, легенди про сміливих горців, гуральські вишивки і вічне здивування вищим світом. Від неї Юля чула про злидні простих людей, гірко плакала над їхньою долею, але людей тих ніколи не бачила. Вона росла й виховувалася дотепер у своєму, зрозумілому тільки для неї світі фантазії, поривань, мрій. Романи сучасних письменників вели її по крутих стежках до захопливих пригод. Жуль Верн відкривав перед нею світ, повний чудес, а Конан Дойль чарівною паличкою викликав з невідомого все нових і нових людей – страшних і добрих, цікавих і надзвичайних. А музика... Музика бриніла всюди. Небо, вітер, зелень, хуртовина, тужливе мугикання служниці, таємні дівочі мрії, незрозумілі для неї самої бажання – все це було музикою, що дзвеніла, гомоніла, сміялась, кликала і кликала кудись. Юлі бажалося чогось особливого в житті. Всі враження від зустрічей, знайомств тривали тільки хвилину, далі мусило статись те... Що саме – не знала, але вірила, що воно прийде, прийде так просто, як пробудження після сну, весна після зими, прохолода після спеки.

І враз воно прийшло. Дивувалась і не вірила, що це саме те, чого чекала. Воно таке не подібне до її мрій, грубе, жорстоке, але правдиве, як саме життя, сонце, повітря. Неждано й раптово перед дівчиною відкрилось нове, якого вона не знала, не бачила, хіба тільки колись

⁶ Націонал-демократи. Члени фашистських організацій панської Польщі.

чула. Від страху, що мусить, уже мусить ступити в цей новий світ, серце завмерло у неї в грудях. Але вона ступила...

– Антосю... – прошепотіла, – Антосю...

Антін пробудився від своїх власних думок, спогадів і побачив перед собою її глибокі темні очі. Щось п'янке, одурманююче, як запах черемхи, наповнило його мозок, груди, він схопив Юліні холодні руки і, не вірячи, що це дійсність, потягнув її до себе.

Вирвалася з його обіймів і, не сказавши й слова, миттю вибігла з садочка, немов утікала від нього, від себе самої. Антін підбіг за нею до хвіртки. Вона зупинилась на веранді, – місяць золотив її волосся, – зупинилась, наче хотіла щось сказати. Але нічого не промовила. Рвучко повернулась і зникла.

У вітальні біля настільної лампи з зеленим абажуром сидів батько. Стомлений, знервований очікуванням, схопився з крісла і крикнув обурено:

– Де ти була? Друга година ночі!

Не знала, що відповісти. Вона ж і не подумала, що так пізно, що тато чекає. Мовчки вислухувала докори.

– Як тобі не соромно? Просидіти ніч?!

Ніч... Це звучало так дріб'язково. Ніч. А що таке одна ніч у житті людини? Сон, нереальні марення, як її дотеперішня фантазія. Таких ночей сотні, тисячі, а ця...

– Татку, ти будь спокійний за мене, – відповіла на пильний погляд батька, що впився підозрою в її сповнені щастям очі. – Будь спокійний, татку.

Аж тепер вона усвідомила, що трапилося сьогодні, їй хотілось кинутися батькові на груди, оповити руками його міцні плечі і щось сказати, крикнути, розплакатись або зайтися сміхом від великої радості й щастя.

Але не зробила цього. Похмурий професор стояв нерухомо посеред кімнати.

І все-таки Юля засміялась. Розвела руки, мовби весь світ хотіла схопити в обійми, закинула назад голову і враз...

Мохнацький зробив гнівний жест, стукнув по столу і знову – кам'яним голосом:

– Щоб це було в останній раз!

Останній раз. Останній раз! Який жорстокий, який жорстокий батько! Як може він бажати своїй дитині, щоб така хвилина була першою і відразу останньою? Це щось не так, не так, не так!

– Так! – як відгомін її думок, грюкнуло останнє слово.

Зіщулившись, наче від побоїв, Юля зникла за дверима своєї кімнати. Впала на ліжку, сховала голову між подушками і ще хвилину дихала його віддихом, відчувала на своїх устах його поцілунок.

З подушки повільно зсувалась «Таємниця сестри Марлени», з етажерки здивовано дивились на свою господиню веселі томи Конан Дойля, бездонно-таємничі Жуль Верна, суворі Жеромського, Міцкевича та Вальтера Скотта.

Коли-то візьмуть їх знову малі дівочі руки, розкриють, а зачаровані їх мовою чорні очі будуть бігти-переганятись по рядках? Коли те буде?

II

На другий день Антін знову пішов на Замарстинів. Насторожено минав перехожих, пильно і боязко розглядаючи їхні обличчя. Весь тремтів від страху, що може зустріти професора, Юлю або Владека, і його спитають: «А це куди, добродію?»

Боявся і... бажав цього. Бо чого ж ішов?

Щось дивне скоїлося з ним. Вчора він склав останній екзамен. Учора намагався розібратись у цілому рої питань, проблем, думок, нав'язаних останнім днем студій. Учора професор допоміг йому знайти початок нитки у заплутаному клубку планів, учора ж його дочка все те перемішала, збурила. Тільки здивовані очі, пахуче волосся і вологі холодні губи – тільки це залишилось, і пестило, і мучило, і томило. В кінці кварталу показалися фігурні залізні ворота, густо обплетені диким виноградом. Швидко наближався, повен суперечливих бажань: щоб вийшла, щоб, боронь Боже, не вийшла. Швидко минув ворота, не глянувши навіть у бік вікон, щоб не зустрітись поглядом з нею і не згоріти від сорому.

Година, друга, вечір. З сусідньої вулички спостерігає Антін за входом до фігурних воріт. Як сімнадцятирічний юнак. Здається, що прохожі зупиняють на ньому погляд і насмішкливо приглядаються.

А найближчого дня те саме. Знову болять від напруження очі, знову те ж відчуття: на нього глузливо поглядають перехожі. Так далі не можна. І він зважується на відчайдушний крок: зайде, постукає і скаже...

Професор подивиться на нього з-під окулярів і, погладивши рукою чорну борідку, перепитає до краю здивованим тоном: «До Юлі?»

Та-ак, це геніально! Наречений! Абсолювент у потертих штанах, вимріяна партія панночки Мохнацької! Бажаний зять професора. Парадокс! Але як далі?

З вікон вітальні Мохнацького падало світло на вулицю, чийсь тіні рухалися за мереживними занавісками. Вона там, там!

Хотілося крикнути, назвати її ім'я і зникнути.

Зникнути... Думка, що народилася в пориві любовного захмеління, враз витверезила Антона. Вийхати геть зі Львова. Хоч на деякий час. А потім... Потім напише листа. Все, все напише їй. Скаже, що вона перша людина, яка з такою увагою вислухала його плутані думки. Напише, що він готовий приїхати, прилетіти, якщо... Так, так! А тепер геть зі Львова. На всі чотири вітри!

Юля чекала. Вдома стало тісно й нудно. Все навколо сердило: могильна тиша в будинку, скрип батькової ручки, клаповуха кімнатна собачка і навіть служниця, яка завжди проходила через кімнати навшпиньках.

Вечорами вибігала в садок і вірила, що він прийде. Хотіла в нього багато-багато дечого розпитати, бо все стало новим, неясним. Шелестів бузок, пахнув жасмин, біліла проти місяця незаймана лавочка... Щоранку ворожила на пальцях: буде – не буде, щовечора лічила зірки, як її колись навчила служниця. І завжди ворожіння провіщало: «Прийде».

Але Антін не приходив.

Гомоніло місто, дзвеніли трамваї, кричали фабричні гудки. Потім усе стихало, сяло небо зорями, цілував теплий вітер гарячі щоки.

Через вікно кликав батько:

– Юлечко, ти тут?

– Іду, татку.

Одного дня після обіду до Юлі в кімнату тихенько зайшла служниця.

– До вас прийшли. Чекають надворі.

Схопилася з-за столика, випустила книжку й хвилину стояла нерішуче. Поправляла волосся, розгублено розгладжувала прим'яте плаття, хотіла про щось спитати в Марини. Потім кинулась до дверей. На мить зупинилася, щоб набрати в легені повітря, і тоді обережно натиснула на клямку. Відчинила, ступила крок, другий, потім подалася назад і розчаровано всмінулася на Владекове привітання самим кутиком уст.

...Протягом тижня Владек не заходив до Антона після злощасного гостювання у професора. Не міг примиритися з тим, що мимоволі зіграв комічну роль у неприємній для нього п'єсі. І до всього той вигук навздогін їм: «Бажаю приємно провести вечір!» Замість іронії, вияву цілковитої байдужості, вийшло щось схоже на зойк переможеного. Владек не звик бувати в такому становищі, і тепер день у день його самолюбство шкребли почуття образи, приниження гідності і перші, ще не усвідомлені прояви ревності.

Через кілька днів затаєних мук Владек вирішив показатися на очі Антонові, вивідати його почуття й поглузувати з нього та з примхливої гімназистки. Чей же не закохався філософ по вуха?

На превеликий свій подив, Владек не застав Антона дома. Маційова не могла нічого до пуття сказати.

– Узяв, прошу пана, свою валізку і вийшов, нічого не сказавши. Був такий стурбований. Не знаю, що могло з ним трапитися.

Для Владека була зовсім несподіваною причина такого раптового зникнення Антона зі Львова. Поїхав, очевидно, шукати роботи, але чому не зайшов, не сказав?

Владек переглянув купи Антонових книг, конспектів з надією знайти бодай якусь записочку, але нічого не знайшов. Глянув на схилену постать Маційової і розвів руками:

– Нічого немає...

Обмірковував причини, що змусили Антона так раптово зникнути, й приходив тільки до одного висновку: щось неприємне мусило статися того вечора. Взагалі Юліна поведінка була тоді вкрай незрозумілою й дивною. Антін нагрубів, а вона попросила його, щоб провів додому. Адже не закохалася в філософа – це зрозуміло. Хіба міг Антін зі своєю необтесаністю раптом завоювати її серце? Але чому тоді Юля вибрала його? Владек бачив – вони пішли під руку. Може, хотіла прочитати Антонові мораль?

Владека мучила ревнива цікавість: що далі було між ними? Міг Антось філософствувати й образити дівчину? Або, може (від цієї думки Владекові стало смішно), освідчився їй у коханні і вона його висміяла? Це було найбільш правдоподібним.

Владек спіймав себе на злорадній втісі, викликаній такою згодкою. Бо хіба ж так можна? Антось взагалі не вмів інтелігентно поводитися з дівчатами.

Про все докладно знає Юля. Тільки зайти зараз до неї було б нижче Владекової гідності. Правда, є професор, а він, Владек, кінець кінцем, його асистент. Можна придумати причину по службі й зайти, а на Юлю ніби й уваги не звернути.

І Владек пішов.

Його зустріла служниця.

– Професор спить, – повідомила.

Не приховуючи задоволення, Владек спитав притишеним голосом, немов ділився таємницею:

– А панна Юля дома?

– Дома. Книжку читає.

– Скажіть, що до неї гість.

Служниця поглядом зміряла Владека з ніг до голови і мовчки повернулася.

Владек чекав і хвилювався. Намагавсь бути спокійним, але по тілу пробігав дроз, перехоплювало віддих. Минула хвилина-друга. Юля не виходила. Владекові одлягло від серця, він навіть радів з цього. Не вийде – не треба. Не велика цяця. Але він ще дасть їй відчути свою

зневагу, байдужість. А гарні дівчата цього не люблять, їх це дратує, мучить і, нарешті, доводить до сліз.

Уже обернувся, щоб іти геть, коли ж... Скрипнули двері, і з них вибігла розрум'янена Юля.

– Добрий день... Це ви мене кликали?

Владек знітився від її холодного тону.

– Я... Я до професора прийшов у службовій справі.

– Татко відпочиває.

– А ви, вибачте, що так скажу, е... е... дуже зайняті?

– Читаю.

– Чи не пройдеться зі мною? Відпочинете, так би мовити, від розумової праці...

– Яка там праця... Але пройтись – чом би й ні?

Владек прояснів.

Він доторкнувся до її ліктя, але Юля відвела руку.

– Не люблю так.

– Невже вам неприємно зі мною, гордовита панно?

– Ви дуже самовпевнені, пане Владек.

– І ваша примха в той вечір мала бути для мене наукою за це?

– Розумійте, як хочете. Де тепер ваш товариш?

– О, ви ним цікавитеся? Але не думаю, щоб це серйозно?

– Але ж я вам сказала: думайте, як хочете. Чому ви не відповідаєте на моє запитання?

Юля розмовляла без сліду усмішки на обличчі, трохи роздратовано. Ставила запитання, не дивлячись на співрозмовника. Це бентежило і злило Владека. «Така шмарката гімназистка розмовляє зі мною, як дочка діди з фірманом», – думав, але не змінював невимушеного тону.

– Ах, Антін! Я навіть не можу вам сказати, де він тепер. Зник зі Львова, нічого нікому не сказавши.

– Як це – зник? Куди?

– Не знаю, повірте мені. Кілька днів тому я заходив до нього, але, на превеликий жаль, не застав.

– А господиня що сказала? – Юля повернула голову, нетерпляче чекаючи відповіді.

– Слово честі, мене починає забавляти ваш інтерес до нього!

Юля не відповіла. В її темних очах майнула тривога чи то здивування.

– Зник? Як це так – зник?... – знову спитала, тепер сама себе.

Зупинилася.

– Вертаймося. Пройшлися, і досить.

– Може, в нього нещасливе кохання, панно Юлю? – вів далі Владек.

– Не знаю... А чому ви так думаєте?

Владек зітхнув. Але й це пройшло повз увагу Юлі. Зупинилися біля воріт.

– Далі не підете?

– Не хочеться чомусь. Погода нині бачите яка, а я в одній блузочці.

– Мою маринарку до послуг! – шаркнув Владек, знімаючи піджак.

– Ах, які рицарські жести! Не треба. Я піду.

– Завтра можна буде зайти до вас?

– Якщо маєте бажання... Тільки приходьте трохи пізніше. Татко після обіду відпочиває.

– І пішла не оглядаючись.

У найгіршому настрої Владек повернувся додому. Ніяк не міг зрозуміти причину такої поведінки Юлі. Смішною була сама думка, що Юля закохалася в Антона. «Це тільки примхи», – переконував він сам себе. Та вперта заздрість підказувала протилежне. Пригадалася Антонова зовнішність: негарний, але його серйозність була завжди такою привабливою.

Чи не це і Владека завжди тягнуло з вишуканого товариства до скромного і незвичайного, не такого, як усі, Антона. Черв'як злоби ворухнувся в мозку. Юлин тон у розмові з Владеком був більш ніж холодний – погордливий. Так дівчина може розмовляти лише з тим, кого зневажає. І все через Антона. А кілька запитань про нього, пройнятих щирим зацікавленням, підтверджували нашіптування ревнощів.

У коридорчику Владек зустрівся з Костельницьким. Обличчя господаря з широким приплюснутим носом розпливлося в усмішці. Владек зрозумів, що є якась газетна новина. А зараз йому нітрохи не хотілося встрявати в дискусію. Привітавшись, Владек хотів пройти до своїх дверей, але Костельницький перегородив йому дорогу газетою.

– Не читали сьогоднішнього номера, Владеку?

– Ні.

– Прочитайте, варто. Союз із Німеччиною зміцнюється з кожним днем. Ви знаєте, що це означає?

– Що це означає? – спитав знехотя Владек.

– А те, що Польща має союзником нового Наполеона. Далі самі думайте.

– Не хочу думати. Є для цього міністерство закордонних справ. Зрештою, і Наполеон скрутив собі в'язи, – махнув рукою Владек.

– Гітлер в'язи не скрутить, будьте певні. Він ще так сколихне світом, що й таких устриць, як ви, підхопить вихром. Ваші інтернаціональні примхи швидко вивітряться, повірте мені! – Костельницький почервонів. – Скажу вам одверто: я ненавиджу тих, хто вас виховав.

Коли Костельницький виголошував політичну тираду, Владек намагався чемно обминати його, щоб зайти до своєї кімнати. Але останні слова діяли до живого.

– Я нікого не змушую поважати моїх батьків! – спалахнув рум'янцем обурення. – Може, вони самі заслуговують на пошану без нічиєї протекції.

– Ви, бачу, амбітний, – комісар поліції примружив очі, – за це хвалю, тільки... тільки от що. – Він знову заступив Владекові дорогу до кімнати. – Діти часто йдуть і мусять іти іншою дорогою, як їхні батьки, тим більше ви.

– Не розумію пана.

– Польща йде новими шляхами до своєї могутності, а хто не увіллється в це русло, того викинуть і розтопчуть, як хруща.

– Це мене не стосується.

– Це вас стосується, добродію. Я, слава Богу, знаю вас не перший рік. Вас навчили любити ближніх. А це тепер не в моді. Сильний перемагає. А сильні ми – польська нація. І сильні люди з двома руками. А у вас одна рука зайнята і волочить за собою ворога в наш табір. У кращому випадку – ворожа рука тягне вас за собою. Відірвіть свою, поки не зрослась, бо однак треба буде відрубати, хоч би й з кистю.

Владек пильно вдивлявся в очі господаря. Починав розуміти. Ворожість поліція до Антона збіглася з його власною, тільки що зародженою.

– За що ви ненавидите Антося?

– Не так його, як батька вашого, що вигрів гадюку за пазухою.

– Це, мабуть, ваше безпідставне упередження. Антось – гадюка?

– Ви не переконалися в цьому при зустрічі з ним у залі Коперніка на нелегальному засіданні «Студентської громади?»

Владек здригнувся.

– Вам це відомо?

– Нам усе відомо.

Владек відхилив руку Костельницького, сперту на одвірок, і зайшов до кімнати.

– Вам лист із дому, – кинув йому навздогін Костельницький, доторкнувшись пальцями до вусиків.

Владек узяв листа, не дивлячись на господаря.

Писав батько. Просив негайно приїхати – мати захворіла. Владек незадоволено скривився. Їхати додому якраз тепер дуже не хотілося. До того ж це знову батькова вигадка. Мати завжди хворіє, і, напевно, й тепер нема нічого особливого.

Але почав збиратися. Залишив Костельницькому ключі від кімнати й поїхав на вокзал.

Мати лежала тяжко хвора. Біля неї сиділи лікарі і старий Кузьмінський.

– Що з тобою, мамусю? – нахилився Владек до хворої, яка важко дихала й дивилася в стелю блукаючим поглядом.

– Синочку! – тихо зойкнула Кузьмінська. – Приїхав! Який дорослий став. Як ти там?

– Добре, мамусю. Я асистентом на кафедрі, ти ж знаєш.

– Слухай, Владеку... Якби щось... до чогось... не забувай батька, чуєш?

– Що ти, мамо! – кинувся до неї. – Мамусю!

Батько голосно схлипнув і вийшов з кімнати.

– Нічого, синочку, йди... А як Антось? Передай йому моє благословення. Він добра дитина... Йди, сину. Я, може, засну, йдіть усі від мене.

Старий Кузьмінський ходив сам не свій, тяжко пригнічений горем. Він бачив, що дружині не видужати. Рак не виліковують. Никав поглядом по кімнатах, виходив, знову заходив і зупинявся перед Владеком. Йому хотілося спитати: «Синку, що буде з нами, як мама помре?» Але боявся вимовити ці слова.

Кволо запитав про щось зовсім непотрібне: чи у Львові така сама погода, як тут, або чи не було газет? І не чекав відповіді.

– Антось здоровий?

– Здоровий, татку. Казав кланятися вам... – відповів стримано.

– Давно не маю від нього листа. Чи не загнівався?

– О, ні, татусю. Він завжди тепло згадував про вас. Тепер виїхав. Мабуть, роботи шукає. Не знаю, де він. Зрештою, у нього вже своя дорога.

Старий ніби прокинувся від сну.

– Своя дорога, кажеш? А в тебе?

– І в мене своя, – сказав роздратовано.

– То у вас не одна?

Владекові все пригадалося в цю хвилину: суперечки, зустріч у залі Коперніка, слова Костельницького, Юля... Тільки на одній дорозі вони сходяться, та й то як суперники. Сказав:

– Здається, що не одна. Ми ж і націй різних...

Кузьмінський похнюпився.

– Не так... Я не так хотів...

Протест закипав у душі Владека.

«А чого, чого ви хотіли? – мало не кричав. – Щоб я, як ви, наскрізь просяк мужицьким духом? Вам це можна, ви магістратський урядовець, але мене не зв'язуйте навік з Антоном. Я поляк, чуєте, поляк, а не якийсь космополіт!»

Тепер він був заодно з Костельницьким. Але змовчав: мати лежала хвора.

...Владек блукав темними вулицями міста. Не хотілося йти додому. Відчуття самотності, як ргуть, проникало не тільки в свідомість, а й у кожну клітину тіла. Глуха образа на Антона, який несвідомо вклинився в його дорогу, зневажлива байдужість Юлі, хата, що над нею простягла чорне крило невблаганна смерть, і розмова з батьком – все це зливалось, згущувалось у клубочок гіркоти й запікалось у серці. Хотілося з ким-небудь поговорити.

Брів алеєю парку без мети. Вечір теплим леготом омивав лице, шелестів у складках шовкової сорочки. Владек ішов і йшов не оглядаючись.

Враз хтось теплою рукою доторкнувся до його плеча. Здрігнувся.

– Налякала вас?

Біля нього стояла молода дівчина в білій блузочці без рукавів, з великим декольте. В мерехтливому світлі електричних лампочок обличчя її здалось незвичайно вродливим. Довгі вії піднялись, і з-під них кокетливо зиркнули великі очі. Рукою поправила густе пухнасте волосся, ніби ненароком розстебнула гудзик на блузочці, відкриваючи повні груди.

– Чого вам треба? – буркнув Владек з презирством і подався далі, але дівчина не відставала.

– Пан надто суворий, – засміялась, ставши перед ним у визивній позі.

Владек тепер пильніше придивився до її свіжого, ще не зіпсованого фарбою обличчя, повних губів. Йому не вірилось, що перед ним стоїть продажна жінка. Довго вдивлявся в її ясні очі.

– Подобаюсь, так? – промовила тихо дівчина. – То ходім. До мене.

Владек пішов поруч з нею. Самотність змусила його йти з цією людиною. Він обняв дівчину за стан, пригорнув до себе її струнку постать, і вони сховалися в темряві.

Владек більше не промовив ні слова. Щось заклекотіло в грудях і розлилося по тілу. Забулося все. Образ Юлі, що досі невідступно йшов його слідом, відлетів, як випадкова згадка. Зникли з уяви обличчя батька й матері. Тут була тільки вона, ця незнайома дівчина, і тільки її він зараз бажав. Сама доля послала її в такий час, щоб допомогти все забути.

– Як називаєтесь?

– Оленка... Або Геля.

У маленькій кімнаті на передмісті було убого, але чисто. Столик, дзеркало і ліжко, застелене білосніжним простирадлом з мереживом.

– Ви тут живете?

– Ні. Я перелітна птаха. Цю кімнату наймаю тимчасово. За стіною моя господиня.

Оленка стояла перед ним у розстебнутій блузочці, нерішуча. Тепер при світлі Владек помітив на її гарному обличчі передчасні зморшки біля очей.

– Скільки вам літ?

– Двадцять два, мій пане.

Біль защемів у грудях хлопця. «Двадцять два роки, – подумав з жахом, – і вже така...» Тепер він пошкодував, що пішов з нею. Чому він пішов з цією жінкою? Відомстити Юлі чи скористатися з нагоди? Чи, може, для того, щоб забути про матір на смертному одрі? Збентеження і почуття огиди охопило його. Він глянув на дівчину, глянув не з презирством, швидше зі співчуттям, і хотів повернутись, щоб вийти, коли його погляд зустрівся з її очима, глибокими, повними смутку.

Владек був вражений: вона не кокетувала, вона милувалася його зовнішністю і стояла по-дитячому несмілива.

– Який ти гарний... – прошепотіла. – Я ще не мала таких.

Ці слова знову відізвалися болем у Владековому серці. Він узяв її личко в долоні і з жалем заглянув у вічі. Тоді дівчина пригорнулася до нього, як безпорадна дитина до матері, як сирота, спрагла чужої ласки й любові.

– Ти давно так? – спитав.

– Не питай...

– Що тебе примусило, Оленко?

– Ой, не випитуй. Знаєш, що не добро. – В очах її майнуло щось близьке до розпуки, заблищали сльози, але це тривало якусь мить.

– Досить, – сказала, звільнюючись з обіймів. – Ти прийшов випитувати чи...

І погасила світло.

Владек не рухався з місця. Взяв її руку, притяг до себе і поцілував не в уста, а в чоло. Дівчина розридалась.

– О-о-о, яке це все огидне!

Владек засвітив.

– Я піду, Оленко...

– О ні, не йди! Зі мною ще так ніхто не поводився, як ти. Всі грубо... брутально... Посидь... Побудь... Я ж гарна, не бридка...

Замовкла. Тільки груди часто піднімались, і Владек відгадував, що в них таїться: біль, радість чи невисловлена таємниця її життя?

– Ти знаєш, – заговорила вона пожвавлено, – недавно приснився мені чудовий сон, ніби до мене прийшов молодий хлопець і сказав: «Ти пішла б за мене?» Я скрикнула від щастя і пробудилася. А сьогодні такий самий, як той зі сну, прийшов... Лише ти мені цього не скажеш, підеш. І ніхто ніколи не скаже...

Засинаючи, втомлено шепотіла:

– Я не знала ні батька, ні матері. Сама-самісінька виросла. Тільки коли ще маленькою виряджали з села до міста на службу, посвідку дали з гміни:⁷ «Олена Кривда. Сирота». Видумали, але як вгадали мою долю?

Владек рвучко підвівся.

– Кривда? Твоє прізвище – Кривда?

– Моя доля кривдна. А прізвище – бозна-яке.

– Слухай, слухай, Оленко! – будив її Владек з дрімоти. – В тебе брати були?

– Який ти дивний. Якби в мене були брати, хіба б я так ходила? Не було їх у мене ніколи... Спи, любий... Поцілуй мене ще раз... Дякую... Хай тобі щастя... килимом... хай...

Сон склепив їй повіки. Довіриливо пригорнувшись, вона заснула в нього на грудях.

Владек не міг заснути. Коли вона вже міцно спала, встав, засунув під подушку гроші й тихо вийшов з кімнати.

Цей вчинок змив з його серця вчорашню гіркоту. «Як приємно робити людям добро», – думав і був задоволений з себе. Хіба інший на його місці міг би так повестись?

– Бідна, бідна дівчина... – говорив уголос сам до себе й відчував, що ці слова – вже не його слова. І взагалі все раптово з'являється, чарує, завдає болю й безслідно зникає. І Юля, і Антін, і Оленка – все це було таке далеке, неправдоподібне. Справжніми були тільки оцей прохолодний липневий світанок, калатальця й дзвіночки корів на позаміських левадах, голосні перегуки пастухів, рання роса і гомін пастушої сопілки.

Дивувався, чому так швидко минають враження, чому не залишається від них у серці ніякого сліду?

Підходив до батьківського дому й думав про дивний збіг прізвищ Антона й Оленки.

В садку пахло гвоздиками, білі лілії розтуляли до першого променя чашечки. Тягло прохолодою, свіжістю. На сході займалось.

Хатні двері були прочинені. В сінях стояли чужі люди. Владек протиснувся до кімнати, замер. На столі лежала його мати. У головах біліли лілеї, по білому простирадлу розсипані гвоздики.

І п'янку пахли васильки...

⁷ Сільська управа.

III

Останні дні серпня тремтіли над Львовом гарячим маревом; пилюка повисла над розпеченими дахами й чорним шаром осідала на листі каштанів.

З вулиці Коперніка в напрямі до університету йшов Кривда з валізкою в руці, брудний, спітнілий. На зарослому обличчі – втома і якась тривога, як у людини, що запізнюється на поїзд. Механічно вклонявся знайомим, не звертаючи уваги на їхні здивовані погляди. Можливо, декому з них здавалося дивом, що Кривда скидався скоріш на сажотруса, ніж на магістра філософії, але йому, видно, байдуже було і до своєї зовнішності, і до здивованих поглядів знайомих, і до потертого засмальцьованого костюма.

Біля університету – самі діти в скверику й незмінні потемнілі скульптури на фасаді.

Антон турбувало одне: університет закритий, Мохнацький у відпустці й кудись виїхав.

Але важкі двері подалися, підвальним холодом обдало Антона, і швейцар загородив дорогу.

– Панові до кого?

– Ви мене не впізнали, мабуть?

– Ах, пан Кривда, здається! Перепрошую, не впізнав. Але ж в університеті нема нікого.

– А на кафедрі славістики?

– Та ви пройдіть подивіться.

Ніби крадучись, Антін заглянув крізь напіввідчинені двері. В бібліотечній кімнаті – нікого. З кабінету професора долинув скрип крісла і легкі кроки.

«Мохнацький», – полегшено зітхнув Антін.

Проте в дверях показався не професор, а його асистент, Владек.

Владек якийсь час придивлявся до засмальцьованої постаті, не вірячи своїм очам. Пізнавав і не пізнавав. Стрепенувся, як від несподіваного вітру, що увірвався раптом через вікно й підхопив на столі папери.

– Антось?! – уста розтягнулися в усмішку і враз застигли. – Антось... Здоров! Мій низький уклін! – Розвів руками чи то до обіймів, чи від здивування. – Звідки ти взявся такий страшний, Антосью? З тюрми чи з копалень?

Антін звільнив свою руку з Владекової, розстебнув брудний від поту комірець.

– Духота у Львові нестерпна. Ти хоч би вікна відчинив. Маринуєшся.

– Ми якось говорили про тебе з професором. Він запитував, чи я не знаю, де ти влаштувався на роботу.

– А ти відповів, що не знаєш і знати не хочеш.

Владек зрозумів натяк. Усміхнувся, багатозначно похитав головою і підійшов до Антона з таким виразом обличчя, ніби хотів сказати: «Запізно, колего, позиції змінилися». І все-таки зморшка незадоволення вирисувалася на його чолі.

...Після похорону матері Владек недовго пробув дома. Пригнічений горем, батько став чимраз важчим у співжитті. Вся розмова зводилася до спогадів про маму, яка нарешті в уяві батька стала неземним творінням, що вознеслось на небо. Владек спочатку потакував і запевняв, що мати напевно в раю. Але це йому набридло. Він холодно розпрощався з батьком і поїхав.

А у Львові навіявся смуток. Професор бачив Владека завжди пригніченим, задуманим і щоразу запрошував до себе. Владек часто відчував на своєму плечі співчутливий дотик важкої руки Мохнацького, часом ловив короткий погляд Юлі. Він уже не позував перед нею, не розсилав компліментів, самовпевнено чекаючи реваншу.

Юля деякий час зовсім байдуже ставилася до візитів Владека. Спочатку їй хотілося запитати хоч що-небудь про Антона, але не питала. Бувало, що й не покидала своєї кімнати, коли

приходив Владек. Але минали дні, все частіше чула вона його голос, коротку скупу мову, кожного разу щось нове, серйозне знаходила в його погляді, і в неї почала змінюватися думка про Владека.

– Ви так змінилися, Владеку.

Як йому було приємно чути такі слова! Вони були платою за все: за колишні прикrostі, за смерть матері. Він навіть насмілювався брати Юлину руку в свою долоню. І хоч це тривало тільки мить, Владек помічав у Юлиних очах те, чого так ждав. Терпеливо чекав далі. Часто прогулювався з дівчиною в парку біля університету, якимось запросив її до себе поглянути на бібліотеку. Про Антона не згадували ні словом. Був Антось, і нема його. Був добрий друг, і залишилась після нього тільки згадка. Антось колись таки напише листа. Владек ретельно відписуватиме. Як добре, що Антін залишився другом. Бо так недалеко було...

І несподівано він приїхав. Навіщо він приїхав?

...Владек байдужим тоном відповів:

– Які дурниці! Невже ти думаєш, що я злий на тебе ще відтоді? Було, правда, неприємно.

Але ж треба розумітися на паненських примхах. Якимось сама призналася...

З очей Антона щезла втома. Пильно глянув на товариша.

– Що сказала?

– Так, нічого надзвичайного. Хотіла просто мене покарати за мою самовпевненість.

– Хочеш сказати, що я був об'єктом її примхи? – зніяковів Антін.

Владек голосно засміявся.

– Я давно говорив тобі: не втікай від компанії панянок. Ти б вивчив їхні вибрики. А так, то певно – побачив одну красуню і подумав: ангел з неба!

Антін блиснув очима.

– Якщо кохаєш її і так говориш, ти – цинік.

Антон вже не цікавило, яке враження справлять його слова на Владека. В згадці виникли Юлині темні очі, сповнені подиву й жаху від його грубих слів. На нього дивився тепер отой нерозуміючий погляд, такий, як тоді, коли він розповідав про своє життя, в дотику відчув холодні руки. Маревом майнула в згадці тиха зоряна ніч... Галузка бузку заслонила її обличчя, а звідкись раптом з запахам жасмину і її волосся долинули слова: «Антосю... Антосю...»

Та невіж це все було примхою? А він, чого він тільки не леліав у своєму серці, вертаючись до Львова! Антін не писав листів. Пробувши довгий час із самим собою, він зрозумів, що листів писати не можна, що треба їй віч-на-віч розповісти. Кожну ніч засинав, кожний ранок будився з думками про неї... І от приїхав. Боже, яке це все підле! Та ні, ні! Ті очі, ті палаючі цікавістю й чистотою очі не можуть бути фальшивими! Це неправда!

Підвів важкий погляд на Владека, а коли побачив, що той починає ніяковіти, спитав хрипко:

– Мохнацького нема?

– Ні, він на урльопі.⁸ Інколи приходить на кафедру. А в мене приємні новини, Антосю, – заговорив швидко, радий, що тема розмови змінилася. – Просемінар буду вести.

– Ти зробиш кар'єру. В тебе це виходить.

Владек нарешті поцікавився, де був Антін. Так, ніби щойно помітив його несподівану появу.

– Та кажи ж, звідки ти приїхав такий страшний?

– Із Шльонська.

Ця спокійна відповідь здивувала Владека до сміху.

⁸ У відпустці.

– Що ти плетеш? Здурів?... То ти таки поїхав після тієї розмови з професором? Ха-ха-ха! Ну, на таке тільки ти здатний. Ти фанатик, слово честі. Тож розповідай, це дуже цікаво. – Владек запалив цигарку.

Кривда не квапився оповідати. Він, здавалося, й не чув Владекових слів. Задумані очі втомлено ковзали по невеликій кімнаті. Не дивлячись на Владека, Антін зайшов до кабінету професора, сів у м'який фотель напроти стола. Владек ішов за ним.

Все так, як було тоді, коли Антін складав магістерські екзамени. Лише один новий предмет з'явився – асистент Кузьмінський. Кривда зупинив на ньому погляд.

– Ти про щось питав?

– Розуміється, я чекаю від тебе цікавих новин.

Антін підвівся. Він глянув на елегантного Владека, що стояв поряд з вичікувальною усмішкою на вустах, і в Антона пропало бажання розповідати.

– Ти ще не женишся, Владку?

Запитання було несподіваним і, на думку Владека, нетактовним.

– Ти залишився таким дивакуватим, Антосю, як і був. Хіба про це зараз мова? Ну, сідай, чого став?

Антін почав розповідати про свою подорож у Сілезію.

– Я думав там знайти якусь підтримку в учених колах. Нема нічого. Нема навіть учених кіл. У тих нещасних бібліотеках Освенціма і Катовиць сидять шваби або польські перевертні. Їм усе байдуже. Ба що більше, їм не байдуже. Вся польська література під прилавком, а на виставках рекламуються фашистські брошури. Не тільки вугілля експортують до Німеччини, а й честь польського народу. А в селах темнота. За два місяці перебування я обійшов десятки сіл, а шкіл – на пальцях перелічиш. Стільки, як у Галичині українських. Або й ще гірше!

Худі Антонові щоким більше позападали від хвилювання. В очах палахкотів гарячковий вогник. Чорний чуб уперто спадав на очі. Владек спокійно слухав. Креслив скріпкою якийсь трикутник на різьбленому прес-пап'є. Потім тихо ахнув і почав поспішно затирати його нігтем.

– Отже, повна германізація, – вставив.

– Я бачу, що ти слухаєш і нічогісінько не розумієш. Не повна, хто сказав, що повна? Але до того йде, і мовчати не можна!

Антін термосив товариша за руку, за плече, то знову відходив, поправляючи непокірне волосся.

– Послухай, Владеку, ми з тобою говорили колись про колонізацію українців. Ця справа тобі чужа. Але ж бачиш, тій самій владі, яка колонізує українців, зовсім байдужа доля власної нації. Задумайся: чому? Чому твому батькові не чужий був я, українець, а Костельницькому, наприклад, зовсім чужі сілезькі селяни-поляки? Хіба не ясно тобі, що санаційному урядові немає ніякого діла, крім зиску, до тих, хто трудиться, незалежно від того, якої вони нації?

– Чого ти хочеш, Антосю? Ти говориш, немов читаєш комуністичну прокламацію. Знаєш... це мене починає лякати.

– Не бійся, я не комуніст. Але вони мають цілковиту рацію. Я не збираюся піднімати революцію. Можна знайти інші шляхи боротьби. Ми люди науки. Ми могли б наукову діяльність спрямувати проти таких ганебних явищ. Слухай, ти ж поляк, патріот. Мені здається, що коли б ти зрозумів трагедію національної загибелі поляків, тебе діткнуло б горе інших пригноблених націй... Ну, якого біса посміхаєшся, амебо!

– Антосю, Антосю, – похитав головою Владек. – Чого ти завжди гориш? Ще на семінарі отак: я, я, ми, нам! А що зробив? Дурного реферата на гуртку не зачитав.

– Дурного реферата не хотів зачитувати. Досить уже цього з тебе. Нехай я нічого не зробив, але ти навіть не маєш бажання. Загрів місце на кафедрі, ходиш по п'ятах за Мохнацьким

і ждеш від нього ласки. Ех, Владика-паничу! Чому ти не комендант почесної варти в Мосьціцького, а асистент на кафедрі славістики? Які фатальні помилки бувають у нашому житті!

Владек не сердився. Він звик віддавна до таких Антонових вибухів. Тепер його цікавило чи, може, насторожувало тільки одне: буде Антін писати дисертацію чи ні?

– Не знаю, – відмахнувся Кривда, як від набридливої мухи. – Дисертацію вже ти пиши, щоб швидше відібрати крісло в Мохнацького.

– Антосю, ти, мабуть, дуже голодний, що такий злий.

– Голодний як вовк, це правда...

– А в кишені ні гроша...

– Як у турецького святого.

– Тоді ходімо в кнайпу. Відірвемося трохи від питань науки й поговоримо про життя. Воно іноді буває цікавіше, ніж твої наукові теревені.

– Безумовно, Владеку. Їсти треба... Ага, Мохнацький не виїхав нікуди, вдома?

Владек різко повернув голову.

– А тобі він навіщо?

– Мушу з ним поговорити. Це ще єдина розумна людина на цьому світі.

– Добре, я сьогодні скажу йому, і він буде завтра на кафедрі.

Антін посміхнувся:

– Боїшся. Страх тут нічого не допоможе. Те, за що боїшся, залежить, мабуть, не від нас. Так... А до Мохнацького я зайду ще сьогодні. То як, ідемо чи, може, роздумав?

Із удаваною байдужістю Владек поплескав Антона по плечу.

– Уявляю собі, Антосю, яким ти будеш диваком, коли постарієш.

Мовчки вийшли на вулицю. Розмова не клеїлася, і від цього обом було ніяково. Владек занепокоєно роздивлявся по вулиці і, збуджений всякими думками, швидко йшов. Аж тепер згадав, що Антін нічого не знає про смерть матері. Згадав і про зустріч з Оленкою. Глянув на Антонів профіль і заспокоївся: нічого подібного не було між цими людьми з однаковими прізвищами.

У кнайпі розповідав Антонові про смерть матері. Розповідав спокійно, без жалю, байдуже, не помічаючи скупі сльозини в Антоновому оці. Антонові дивним здався цей спокійний тон Владека: «А можливо, в житті так і повинно бути, – думав. – Воно, життя, таке байдуже до смерті».

Щоб розвіяти сумніви, Владек спитав про колишню Антонову сім'ю.

– Що це ти так раптом зацікавився? – не розуміючи такого повороту розмови, спитав Антін. – Скільки разом жили, не розпитував.

– Мама казала, що ти нікого не пам'ятаєш...

– І тобі також, як і матері, хотілося, щоб я нікого не пам'ятав?

– Ти не повинен би так згадувати мою маму. Ми ж росли, як брати... Якщо навіть у тебе і були сестра чи брат, то, зрозуміло, вони не могли б бути мені близькими...

– Що ж, тепер скажу... Воно твоїй репутації вже не пошкодить. Ні, ні, це не докір покійній Кузьмінській. Так мусило бути... – Антін задумано дивився в тарілку. – Були в мене... Був брат Василь... і сестра Оленка була...

Дзенькнула об тарілку виделка. Сполохані Владекові очі глянули на товариша, але Антін не помітив цього. Він сидів край столу сумний, погляд його спинився на бокалі з брунатним вишумілим пивом. Не говорив і не їв...

«Брат повії», – вдарило Владекові в скронях. Те, що хвилину тому було недоречним, диким бажанням, стало тепер страшною дійсністю. Тоді йому хотілося, щоб так було, бо він мав би чим дискредитувати Антона перед Юлею. Але ж це тільки в уяві. А насправді? Насправді – Антось, його найближчий товариш, майже брат, став раптом братом повії. А це страшно. Цим не принизиш його перед Юлею. Цим його уб'єш.

Суперечливі почуття завирували у Владековому серці. Там ще жило співчуття до Оленки. Спогад про неї ще яснів білою плямою, але та пляма звужувалася, меншала й погасала. Невидима рука відкрила завісу невідомого минулого Кривди, і звідти виповзли виснажені постаті коростявих дітей серед брудної хати. Колись Владек над цим не задумувався, хоч знав, що Антін з селянської родини. Тепер огида стрясла його тілом на згадку, що з цими людьми він лежав на одній постелі, їв з однієї тарілки. Ні, Владек готовий і зараз зробити їм добро, але визнати їх собі рівними було над його сили...

«Відірви, відірви руку, поки не пізно, щоб не довелося відрубувати з кистю!» – просичав над вухом притишений голос Костельницького. Владек схопився з-за столу.

– Ти чого так швидко? – підняв голову Антін.

– Ах, пробач, – знітився Владек, ховаючи в нещирій усмішці своє збентеження, – я забув, що мушу... У мене важлива справа.

– То йди, – Антін не підводячись подав руку.

Владек вибіг з кнайпи, як із кімнати, сповненої чадом. Не стало Антона. Не стало того неотесаного, хоч і доброго хлопчини, з яким переплелось Владекове дитинство, не стало й того, хто був щирим радником в юності. Шкода. Але й немає тепер суперника. Бо хто він? Нащадок простого хлопа, в якого руки порепані, обличчя посиніле од вітру, хлопа, що з торбою за спиною голодними очима оглядає вітрини крамниць... «Але ж я знав давно, хто він, чому тоді любив його? Може, й любив – за розум. Але все моє нутро бунтується проти бруду й розпусти. А він саме цей гріх несе в своєму роді, і тому в мене немає супроти нього більш ніяких обов'язків!»

З відчуттям полегкості, що раз і назавжди порвалися зв'язки з тим, до кого був прихильний його батько, хто часто ставав мало не опікуном, а останнім часом серйозним суперником, зі злобною втіхою, що має чим перегородити Антонові дорогу до Юлі, Владек не йшов – просто біг до Мохнацького. До Юлі. Не знав, що скаже їй, але мусив сьогодні її побачити. Може, для того, щоб оберегти цю ніжну істоту від дотику, навіть від погляду долею проклятого Антона. «Це не егоїзм, не безсердечність, – переконував себе. – Вбиваючи його, я рятую її, Юлечку...»

Застав Юлю в садку біля квітів. Привітався, відчинив хвірточку і зупинився.

«Це втілення найпрекраснішого, що є на цьому світі», – подумав Владек. Хіба зможе він хоч би натякнути їй на такий бруд? Ні, він мусить тільки відгородити її своїм коханням. А це вдасться, уже вдається.

...Мохнацький зняв окуляри й довго не міг упізнати свого колишнього студента. Приглядався.

– Ви – Кривда? Але чому такий змарнілий? Що з вами? – схопився з канапи й підійшов до Антона. Взяв його за руку. – На вас страшно вбрання. Вам не дали роботи, так? О, це безглуздя нашої політики! Але чому ви не зайшли до мене? Я зміг би вас влаштувати у філії державної гімназії...

– Але ж бо все гаразд, – заспокоював Антін професора. – Я з дороги і тому... такий, – зніяковіло показав на костюм. – Пробачте за мій вигляд, але в мене невідкладна справа. Я просто з Шльонська...

Професор не дочув.

– Звідки?

– Із Шльонська, професоре, – уже усміхнувся Антін.

– Це справді? Як?

– Поїздом, пане професор.

– Та знаю, що не пішки, але... Ну, ходіть ближче.

Зайшли в кабінет професора. Мохнацький пересунув на столі папери і ще недовіріливо дивився на Антона.

– Отже, їхав. А я й не думав. Сказати правду, не думав. Дивний хлопчисько. – Усмішка поглибила зморшки на обличчі.

Антін пригладжував пом'яті вилоги піджака, не знав, з чого почати. Мимоволі глянув крізь відчинені двері у спальню: на ліжку – зім'яте покривало й недбало відкинута подушечка, на краю тумбочки – книжка. І в спальні тихо...

– Розповідайте, чому мовчите! – пробудив професор Антона. – Дивіться на нього! Приїхав із Шльонська й мовчить!

Антін розказував докладно. Нестача грошей не дозволяла йому ґрунтовно ознайомитися з мовними особливостями етнічних груп Сілезії. Не мав можливості побувати в Нижній Сілезії, яка під німцями. Але все-таки дещо зібрав.

Професор узяв з рук Антона течку з матеріалами і, чухаючи вказівним пальцем чорну борідку, перегорнув дрібно списані картки.

– А мова де? – спитав. – Маю на увазі діалекти.

Мохнацький спідлюба зиркнув на Антона. В сірих Антонових очах побачив те, що завжди любив бачити у своїх студентів, – уперту думку. Кістляве заросле обличчя, зосереджений погляд сподобалися професорові.

– Ви зібрали виключно топонімічні матеріали, Кривдо. Це випадково чи з метою?

– Не можу сказати, щоб ставив перед собою якусь чітку мету. Але топоніміка мене зацікавила, і я...

– Пишіть дисертацію. Дослідження топонімічних назв... До речі, це дуже молода галузь науки. А ще до того топоніміка⁹ Полаб'я. Ви мали б успіх.

– Для дисертації поки що нема умов.

– Матеріалів замало?

– Матеріалів вистачить. Ще й Траутман пообіцяв дещо прислати...

– Ви йому писали? Ого! Дивіться... Тоді у чому ж справа? Пишіть.

– Пане професоре... Я хотів порадитися з вами. Можливо, ви й не знаєте, Шльонськ жахливо германізують. І ось я думаю, що за допомогою цих матеріалів...

– Добродію, не хапайтеся відразу за політику, бо зав'яжете у фразах. Ви опрацьовуйте матеріал. Чого вам ще не вистачає?

– По-перше, треба знайти роботу... Бачите, який я. А потім – керівника.

– Я згоден бути вашим керівником.

Обидва замовкли. Антін у душі погодився з професором. Справді, спершу треба розжувати матеріал. Аудієнція закінчувалася. Хотів уже підвестися, коли професор вибачився і вийшов у спальню. Через хвилину повернувся. Зупинивсь перед Антоном, зам'явся.

– Я знаю... знаю, що ви гордий. Але повірте, що це від щирого серця...

Антін не зрозумів.

Мохнацький сягнув у кишеню і вийняв звідти пачку банкнотів.

– Отут декілька злотих... Візьміть, прошу вас, Кривдо.

– Що ви, професоре! – спаленів Антін і рішуче одвів його руку.

– Я не хотів вас образити, не подумайте так... Я хочу, щоб ви написали дисертацію.

– Дякую, щиро дякую, – прошепотів Антін. – Але я не візьму. Мала ціна мені, якщо так буду пробиватися. Дякую, професоре. Я іншої допомоги у вас прошу.

– Гаразд. Хай буде й так. Залиште мені свою адресу на всяк випадок.

Уже сутеніло, коли Антін вийшов від професора.

Професор повів Антона за веранду.

– Ви не маєте бажання оглянути мій садочок?

– Боюсь, що і так забрав у вас багато часу. Але на квіти...

⁹ Географічні назви певної території.

Через парканець вихиляли чепурні голівки кучеряві жоржини – білі, червоні, рожеві.

– Це моя доня їх плекає, – похвалився Мохнацький. – Ми й забули про неї. А вона, напевно, в садочку. Ходімо.

Антін тяжко перевів подих. Ні, він не забув про неї. Розмовляючи з професором, увесь час думав, боявся і бажав: ось-ось у відхилених дверях спальні так, як тоді, покажеться чорно-волоса циганочка, привітається, всміхнеться й збентежено опустить очі. Але Юля не виходила, і в серці Антона, мов обірвана струна, скрутився біль, коли він покидав кімнату професора. А може, Владек говорив правду? Тепер побачить її... Підходили до хвірточки, а там – вона між квітів.

І саме цієї хвилини крізь кущі високих жоржин Антін побачив дві постаті. Одна – висока, в світлому костюмі, друга – в білому платті, як дитина. Чорне кучеряве волосся розсипалося по плечах, а профіль силуетом вималювався на оранжевому пружі неба. Дівчина віднімала руки з долонь юнака.

– Будьте чемні, Владеку, – почувся шепіт.

Професор повернувся. Гримаса невдоволення скривила його обличчя.

Антін, блідий і зніяковілий, ледве вимовив:

– Іншим разом, професоре. На добраніч.

Мохнацький зробив жест, щоб затримати гостя, але Антін уже зник за ворітьми.

Юля почула за парканом батьків голос і ще чийсь знайомий. Крізь кущі побачила Антона, який різко повернувся і поспішив до виходу. Вихопивши у Владека руки, вона кинулась до хвіртки і, не помічаючи батька, покликала:

– Антоне!

Але Антін не чув.

Юля не зважала на Владека. Вбігла до хати і, намагаючись бути спокійною, спитала батька:

– Чого приходив той... Кривда?

– Ти чимсь схвильована, доню?

– Ні, татусю, я бігла. Він до тебе приходив?

– Пхе! Я так думаю, в усякому разі. А ти гадаєш, усі приходять до тебе? Хоч, може... Він дуже збентежився, коли побачив тебе з кавалером. Я навіть не думав, що Кривда на таке здібний. А де ж Владек?

– Ну, що мені до Владека, татку? Я ж його не запрошувала...

– Виходить, Кривду запрошувала? Не розумію!

– Не жаргуй, татку. Чого він приходив?

Професор споважнів.

– Цей хлопець – дивна людина. Уяви собі, він їздив у Шльонськ. На які гроші, не розумію. Зібрав матеріали для дисертації. А в мене не хотів узяти ні гроша. Що за воля... впертість!..

– Татусю! – тихо скрикнула Юля й замовкла. За хвилину спитала, ніби між іншим, де живе цей дивний Кривда.

– Напевно, хочеш скласти йому візит? – знову пожартував Мохнацький.

Юля боязко глянула на батька, але він дивився в папери.

– Де живе? – перепитав. – Ось його адреса... На Руській. Цей молодий філософ, дочко, примусив мене сьогодні задуматися. Сам українець, а цікавиться долею польського простолюду. А ми, державна нація, долею українців не турбуємось нітрохи. Я про це подумав тільки тоді, коли він розповів про умови своїх студій. Дрантива квартира в сторожихи. Грибок. Одна кімната, повна бруду й сирості. Так живуть господарі своєї землі...

Юля слухала, затамувавши подих.

Коли смерклося, дівчина тихо вийшла з дому і попрямувала вулицею до найближчої трамвайної зупинки. Зійшла біля ратуші. Із завмираючим серцем відшукала браму під восьмим номером. Приглядалась до дверей на сходах – четвертого номера не було. Зайшла на невелике подвір'я. З одного боку – мур сусіднього будинку, з другого – двоє вікон і на дверях крейдою написано: «4». Вікно низько, майже біля землі. Одно світилося, друге, з відчиненою кватиркою – темне. Постукала. Вийшла Маційова. З цікавістю приглядалася до гарненької панночки, лукаво посміхнулась, мовляв, – гляди, тихенький!

– Антося немає... Він до якогось там професора ходив та звідти повернувся. А оце хвилину тому вибіг кудись. Почекайте в кімнаті, він швидко повернеться.

– Ні, ні...

Юля полегшено зітхнула, коли стара зачинила двері. Швидко написала записочку і кинула її через кватирку з надією, що Антін прочитає і прийде.

IV

За вікном темрява, і в кімнаті не горить світло. Антін щойно повернувся від Мохнацького.

– Ви не хворі, пане Антосю? – почувся з-за дверей ввічливо-боязкий голос Маційової.

– Ні, я здоровий.

Пітьма злодієм крадеться в хату і давить. Розповзається по підлозі, лиликом тріпотить у кутку за етажеркою.

Антін не включає світла, хоч воно йому таке потрібне. Він ще трохи полежить на ліжку і встане, щоб працювати. Навіть лічить хвилини, хоч знає, що сьогодні за роботу не візьметься.

«Треба чи не треба?»

У пліснявому куті біля вікна – шафа й етажерка, повні книжок. Це – пісні обіди, лекції в тупуватих паничів-гімназистів, це недоспані ночі на товарній станції, витерте зимове пальто, що висить на цвяху. Це все його добро.

Чотири давно не білені похмурі стіни, запилючене вікно, більмом звернене на захаращене сміттям квадратне подвір'я, запах брудної білизни з пральні, що навпроти, – це весь його комфорт.

Але донині все було байдужим. А зараз, хоч і темно, Антін бачить, і злість – неясна і пекуча – всякла в свідомість, як сіль у рану, і тому він не хоче світити.

А в темряві ще важче.

«Жертва науки, аскет, монах», – глузує із себе, ятрить болюче місце, як дуплавий зуб, але від цього не легшає.

Антін сьогодні глибоко відчув свою самотність. Що з того, що він горить, думає, добивається знань, відмовляючи собі у всьому? Що з того, що останні гроші витратив у Сілезії? Гроші... Не тільки гроші, щастя своє втратив, що само просилося йому до рук. Тепер він напише дисертацію, але та, яка розігнала б очю пітьму, зігріла, зрозуміла, допомогла, стоїть біля Владека й шепоче до нього. Владек чує її дихання, стискає її руку. А він, Антін, – самотній. І така ж одинока Маційова.

Зі всіх, кого знав Антін у житті, з усіх, хто, як мати, міг бажати йому добра, з усіх, хто любив його, він міг би назвати одну людину – Маційову. Вона кривиться, коли Антін називає її добродійкою, але, якщо це слово належить благородним людям, то він віддає його повністю їй. Своїй добрій неназваній мамі.

Тихо ступає вона за стіною, стара, згорблена, покликана на світ хіба що для мітли та для відкривання брами запізним з гулянки паничам. Ходить і зітхає. Вона бачить, що в Антона якесь горе. Більше нічого вона не може зробити, але це зітхання наче полегшило його біль, коли він повернувся від професора, втік від двох силуетів, випадково побачених у садку.

Антін хотів би признатись їй у всьому, щоб до решти розділити горе, але... Хіба в неї свого замало? А якби зараз прибіг до неї і схилив їй голову на коліна, як матері, яку мало пам'ятає, вона б потішила, сказала б, що колись у житті і брата, й сестру ще зустріне, і навіть Юлю...

Човгає вона за стіною старими шкарбунами по підлозі, а він лежить на ліжку самотній і вдихає випари гарячої білизни, що доносяться через вікно.

Знову голос з-за дверей:

– Може, будете вечеряти?

– Дякую, не хочу.

Тихе зітхання, як подих вітру, шелеснуло й згубилося в щілинах дверей.

...Владек сьогодні нагадав йому про те, що вже втихомирилось було на дні серця. Сестра Оленка і брат Василь. Хіба це не примха долі? Живуть на світі рідні брати, сестри й не знають

нічого одне про одного. Блукають у морі людей три частини однієї краплі і не знаходять себе. Навіть не шукають. Хіба це не примха?

Василя, напевно, нема живого. Чомусь така думка, що його немає. А Оленка... Вона була тоді маленькою і прив'язую від голоду. Антін пам'ятає, що він дуже любив її, свою сестричку. Воно було таке потішне, коли розмовляло.

Де вона тепер? Може, загубилася по наймах, і ніхто ніколи не знатиме, де її могила? Або носить воду, бавить панських дітей, миє підлоги й терпить знущання і насмішки? А може... Страшний здогад навіявся, і від нього похолело в грудях. Ні, тільки не це! Антін силкується не думати про Оленку.

– Так можна й збожеволіти, – сказав сам до себе й повернувся до стіни. Спробував відтворити в пам'яті інші образи, але даремно.

Чому Владек якраз сьогодні запитав про його сім'ю?

І то після розповіді про смерть матері. Антін хотів було ще поцікавитися, як почуває себе батько, коли тут таке недоречне й дивне його запитання... Владек був у Коломиї, може, він щось знає?

Антін схопився з ліжка, засвітив. Накинув наопашки піджак і, не зачиняючи дверей, вибіг на вулицю. Наштовхувався на людей і не просив вибачення. Трамваєм – він повз, як черепаха! – добрався до вулиці Шептицьких, де жив Владек. Натискав на дзвінок довго, як на пожежу. Почулися швидкі кроки, вийшов Костельницький.

– Що сталося, чого так дзвоните? – спитав грубо.

Лише зараз Антін опам'ятався. Самому стало соромно, зніяковів.

– Владек дома?

– Він пізно приходить. – Костельницький сердито зачинив двері, не сказавши більше ні слова.

Антін повернувся з почуттям, ніби його вдарили в обличчя. Так розмовляють хіба з жебраками. Каявся, що йшов. Безглузда уява. Прибіг, прилетів... А дізнався, що Владек ще з Юлею.

Так, він ще там. І треба про все забути.

...Маційова зустріла Антона з лукавим виразом на обличчі.

– До вас приходила якась паненка.

– Паненка? Що за одна?

– Вам краще знати. Дуже ладна панна! В пана Антося, напевно, настрій покращає... Я просила почекати. Не захотіла.

– Хто це може бути? – Антін розгублено розвів руками.

Маційова одразу спохмурніла, прикро розчарована, що їй не вдалось потішити свого квартиранта. Знизала плечима.

– Щось переказувала?

– Ні... Дуже поспішала, начеб на неї хтось чекав.

– Що за день! – Антін увійшов до кімнати. – Хто це міг бути? – Засвітив. Повів очима й на підвіконні побачив складений аркушик паперу. Хтось кинув його знадвору крізь відчинене віконце. Антін схопив папірець, розгорнув і прочитав:

«Це я була. Мохнацька».

Зціпив зуби, щоб не закричати від болю й образи. Зім'яв папір і порвав на дрібні шматочки.

– Це ви були. Обоє...

Ранок кинув світлу пляму на підлогу біля самого ліжка й розбудив Антона. Він щоранку будився від цього променя, любив його, як свого сожителя. Антонові здавалося, що, крім нього і вічно зажуреної Маційової, ще хтось мешкає в цій квартирі, хтось веселий, життєрадісний,

що приходить раз на день і будить від сну, підбадьорює та кличе до життя. А коли починались похмурі осінні та короткі зимові дні, Антін тужив за ним, як за живою істотою, і чекав весни.

Прокинувшись від неспокійного сну (щось хаотичне верзлося всю ніч, знайомі і незнайомі обличчя пересувались у п'їтмі), Антін підвівся назустріч своєму другуві, скочив до вікна і розчинив його навстіж.

– День!

Над брудним подвір'ям синів клаптик літнього чистого неба. У щілину між стінами сусідніх будівель заглянув червоний диск сонця.

Антін квапливо одягався. Було дуже рано, ще не ходили трамваї, але йому хотілось якнайшвидше вирватися з цих стін, які всю ніч тримали в обіймах важкий, гнітючий морок.

Сонячний промінь покликав свого товариша на волю і, виходячи з кімнати, всміхнувся ще раз на підвіконні.

Тихо відчинивши двері, щоб не розбудити Маційової, Антін вийшов з хати. Свіже, прохолодне і вже по-осінньому прозоре повітря (кудись пропала вчорашня спека, ніби погасла під темрявою ночі) обдало його, капнули з каштанів краплі холодної роси.

– День! – повторив ще раз Антін, набираючи в легені повітря, йому здавалося, що вперше в житті він так глибоко відчуває всю красу осіннього ранку. Сивий туман сповзав з Високого Замку, оголений купол гори немов наблизився до ратушевої вежі, в розрідженому повітрі звідусіль линули несміливі ранкові звуки: десь дзенькнув метал, гудок прорізав тишу, аж з-за міста донісся гомін ранку. Антін зітхнув, радіючи, що ніч скінчилася.

Вулицею Кохановського вийшов на Погулянку, звідти повернув у лісок і йшов, збиваючи з кущів росу. З боку Винників показалися водонапірні башти, а далі – левади, вкриті кучерявою молодію отавою.

Пастухи гнали корів, плугатар, повйокуючи на коней, орав стерню на обочині, жінки з граблями виходили на загопи скошеного вівса.

Люди ставали до праці. А здалеку линула пісня, стелилася над землею, губилася, знову тихо бриніла й гасла.

По полю ходжу, по полю броджу —
Нема ні стеблинки...
Ой, біда мені у тій стороні,
Бо не маю родинки...

Це той чоловік, який з косою сховався у видолинку, проспівав тужливо і зник разом з піснею. А пісня струсила росу з трав, з гілок крушинових кущів, прозвучала й затихла, мовби й не було її – простої, сповненої звичайного селянського горя. Напевно, й ковзнула б по схилах, і всякла б у землю – безслідно, та не пройшла мимо Антона – зачепила. І він вслухався, а вона бриніла уже в його пам'яті.

Хтось створив цю пісню, хтось вирвав шматок душі й пустив мелодію між людьми. А вони день за днем, тиждень за тижнем, від першої хвилини й до останньої з цією піснею тут, на полі. Їхня пісня, їхні клапти поля, їхній піт, тут вони зустрічають перший промінь сонця, тут вчать говорити, закохуються, обвіяні запахом полину й чебрецю, тут і вмирають, на цій пісній скибі землі. Все життя втуплені поглядом у землю, не розгинаються, щоб глянути на небо, вони співають пісню, журбою мережану, співають для себе.

Антін стояв на краю поля під лісом, не зважаючи підійти до хліборобів. Вчорашня розпука, почуття самотності здавались йому мізерними й жалюгідними перед їхнім життям. Учорашня розмова з Мохнацьким викликала тепер на його обличчі скептичний усміх. Дисертація! Кому це потрібне? Може, цим людям допоможе розігнути спини й глянути в небо? Наука задля науки чи наука заради життя?...

Антонна завжди тривожила й діяла пісня. Він чув пісні у дитинстві від матері, сам їх співав, чув їх, веселих, а іноді до сліз тужливих у горах, і завжди вони залишали в серці слід, невисловлене почуття. Але ця – тиха й така безнадійно болісна – вдарила хвилиною в Антонові груди, розкрила затягнуті полудою очі і дала збагнути, що її творцям не допоможе його наука. Навіть не дійде до них. Вона прошелестить листками під пухлими пальцями вчених, промайне перед їхніми вицвілими очима і загубиться в купах макулатури. А хлібороб і далі гнутиме спину й співатиме своїй – не Антоновій пісні...

Дотепер був певен, що всі нещастя, які доводилося бачити на власні очі – все це плід некультурності, неосвіченості простого люду. А сьогодні всі ці уявлення, ще раз зіткнувшись з дійсністю, лопнули, як мильна булька. Стоси книг і товста тека з сілезькими матеріалами лежали на полицках у книжковій шафі й насміхалися з нього – байдужі до людського горя, як усі надбані знання.

Антін зрозумів це всім серцем, і якоюсь порожнечою війнуло в грудях. Не стало там того, чим жив досі, чим страждав, на що надіявся, чим заповнював кожен прогалину в часі. Хтось це забрав і замість того не поклав нічого.

Минали дні, а він переглядав газети й годинами лежав, втупивши погляд у стелю.

Та одного разу майнула повз вікно висока постать Владека. В першу хвилину Антін зрадив: поговорить, поділитися з ним думками. Але одразу ж уявив переможний вираз Владекових очей. Уявив його біля себе: Владек поплескує по плечу й зухвало докоряє: «Ми приходили до тебе, де ти волочився?»

А дзвінок деренчав.

«Треба забути все до крихти. Не можна тепер з ним зустрічатися».

Вибіг у коридор і сказав до Маційової:

– Мене нема дома, я кудись поїхав.

Чув, як Владек спитав здивовано:

– Знову поїхав? Назавжди?

У Владековому запитанні звучала нотка радості.

«Хай буде так... Я стою вам на заваді, мене немає», – гірко подумав Антін і махнув рукою.

Владек повертався від Антона збуджений, але заспокоєний. Все! Він сьогодні освідчиться Юлі. Владек уже давно розмовляв з Мохнацьким і має від нього, так би мовити, батьківську згоду. Ця розмова відбулася-таки на початку семестру.

Часто після роботи Мохнацький любив поговорити на теми, які зовсім не стосувалися науки. Про мисливство, якщо надворі зима, влітку – про рибальство, притому він ніколи не рибалив і не полював. Владек радо підтримував такі розмови. Йому здавалося, що вони зближують його з професором. Воно й справді так було. Мохнацький іноді згадував покійну дружину, а тоді обов'язково говорив про Юлю – її копію. Владек пожвавлювався, і професор помічав, що його асистент не байдужий до Юлі.

Але якось зайшла розмова про Кривду. Мохнацький запитав, чому він не заходить, що з ним. Він же привіз із Сілезії цікаві матеріали. Чи працює над ними? І взагалі що він зараз робить? Владек відчув у голосі професора теплу турботу про Антона, і це його занепокоїло. Довго не думаючи, він збрехав, що Кривди у Львові немає. Професор пошкодував. Було б добре, якби Кузьмінський довідався про його адресу. Владек промовчав.

– Мудрий хлопець, проте я не можу його зрозуміти, – промовив професор сам до себе. – Та-ак... Але й ви чомусь останнім часом не заходите. Посварились, чи що? – підморгнув багатозначно.

Владек просіяв. Слава Богу, Мохнацький змінив тему.

– Ні, пане професоре, – зітхнув він, опускаючи очі. – Ні. Але коли вже так розмова повернулася, то... як сказати... – Владек постановив собі сказати саме тепер. – Усе виходить не на жарт.

– Ого! То це поважна причина! – засміявся Мохнацький. – Напевно, у вас горе, а в когось смішки.

– Та ні! Здається, ні... Юля прихильна до мене...

– І він не приходить! Дивіться на нього!

– Я ж не знаю, як ви...

– А що я? – тут професор підвівсь і задумався. Тінь майнула в його очах. – Що я?...

Владек схопився з крісла.

– Щиро дякую, професоре... Я... я дуже...

– Ви дуже приємно схвилювані, – докінчив Мохнацький улюблену фразу свого асистента.

– О, так...

Після цієї розмови Владек довго ходив сам не свій. Що робити? До приїзду Антона із Шльонська все так добре складалося. І принесло ж його! Ще тоді, в садочку, Владек зрозумів, що Кривда став серйозним суперником. Він бачив, як Юля кинулась йому навздогін, а потім зайшла до хати, залишивши його самого в саду. Знав: вони зустрінуться. Та як цьому запобігти? Розказати їй про сестру Антона – неможливо. Йому? Так, Антонові. І він пішов до Антона, щоб розкрити товаришеві страшну таємницю, хоч вона, може, і уб'є його.

Владек повертався від Антона задоволений. Добре, що його не застав удома. Все-таки прикро було б казати йому правду. Тепер він знає, що робити.

Напахчений, гарний і шляхетний, він прийшов після довгого часу до Юлі. Вона не зраділа його появи, але й не виявила незадоволення. Їй тепер було байдуже до всіх. Юля вже не чекала на Кривду. Минали осінні дні, відриваючи один за одним календарні листки – тихо, мляво, спокійно. Антін не приходив. Спочатку нетерплячка, потім ображена гордість, врешті, тупа байдужість зморювали душу дівчини. Запитувала себе, чи справді любить. І залишалося це загадкою, такою дивною й нерозгаданою, як і сам Антін. Професор часто згадував Кривду. Юля тоді насторожувалася, але довідувалася тільки про одне: дивний Кривда знову зник. Що він задумав? І завжди Мохнацький закінчував тим самим резюме: «Ця людина з'явиться знову, може, й обідрана. Але здивує всіх нас».

Владек почав приходити до Юлі щодня. Він брав її за руку й говорив про свої почуття. Юля немов не чула його палких освідчень. Аж одного разу, покликаючись на батькову згоду, Владек запропонував їй вийти за нього заміж.

«Батько погодився? А вона що, батькова власність, річ, про яку можна домовлятися й торгуватися?»

Схопилася. Наїжена і гнівна, з огидою дивилась на Владека.

– Ідіть... Ідіть! І не приходьте більше!..

Кузьмінський повертався розбитий, пригнічений. Ішов бічними вуличками, щоб не зустріти нікого із знайомих.

Юля стала мовчазною й дратівливою. Це привернуло увагу професора. Ніжна і навіть насмішлива в розмові з батьком, сповнена романтики і фантастичних мрій, співуча, по-ніжному дбайлива й закохана у квіти й музику – таку любив і такою Мохнацький звик бачити свою дочку.

Від якогось часу Юля почала замикатись у своїй кімнаті, і професорові не раз доводилося довго просити, щоб вона відчинила двері чи відізвалась.

– Чим ти займаєшся? – питав суворо.

Здебільшого мовчала, мовчки показувала на музичну літературу або коротко відповідала, що готується з теорії.

Це турбувало Мохнацького. З кімнати Юлі часто долинали не монотонні звуки складних гам, а якісь невідомі мелодії або улюблена матрина пісня «Пасла Касенька круфкі две...», а деколи її власні імпровізації – тужливі, уривчасті, як схлипування.

Професор вирішив поговорити з дочкою. Почав з докорів. Перед ним стояла вона, Юля, але холодний блиск її чорних очей і виструнчена, незалежна поза робили її далекою, майже чужою.

– Я хочу з тобою поговорити, доню, – сказав, як міг, лагідно.

– А я не хочу говорити, татку, – відповіла жорстко, не дивлячись йому в очі.

– Як ти смієш так відповідати? – сторопів професор.

– Татку, я прошу тільки одного: не стеж за мною, не перевіряй, чи я дома. Я цього не хочу.

– Але ж я твій батько! Як ти можеш розмовляти зі мною таким тоном? Якби жила мамуся... Хіба я не відповідаю за кожний твій крок?

Юлині губи склалися в глузливу гримасу.

– Я вже сама можу відповісти за свої вчинки. Ти забуваєш, татку, що я доросла.

Професор глянув на дочку, ніби побачив її вперше. І справді... Коли це все сталося? Адже ще недавно бігала по кімнатах галасуючи, заважала йому працювати, просила розповісти щось цікаве. Тепер стояла перед ним вродлива дівчина, доросла і чужа.

– Але чому? Що сталося? – розгублено, здавленим від болю голосом спитав професор ледве чутно.

Цей тон розтопив затаєну образу в серці дівчини. Різко, але вже без льоду в голосі спитала:

– Ти давав Владекові згоду на одруження зі мною?

Старий хитнувся, як від пострілу над вухом.

– Яке ти мав право говорити від мого імені? – пролунав ще один постріл.

– Але ж, доню! Я не казав йому нічого! Я не давав ніякої згоди! Це смішно навіть... – професор безпорадно оглядався, немов шукав підтримки, але нічого не було, а за вікном тільки шумів вітер і стукотіли у шибку краплини дощу...

– Послухай мене... Тільки сядь біля мене, як колись... біля свого татка. Я не можу так... не можу. – Він схилив на руки голову й зітхнув. – Хіба я міг знати, що він такий негідник?

Серце Юлине стислося від жалю. Вона припала до батькових колін, даючи сльозам волю.

Мохнацький розповідав про свою розмову з Владеком і бачив по Юлиному обличчю, як вона ненавидить Кузьмінського. Не розумів. Таж виходила до нього, зустрічалася. А тоді, коли пізно прийшла, хіба не з ним була?

– Донечко, признайся мені, як матері, ти любиш когось?

Припавши голівкою до батькових колін, Юля втішала його, але таємниці своєї не могла зрадити, хоч і дуже бажала.

– Не питай, татусю, не питай тепер... Колись, колись скажу...

Професор погладив її хвилясте волосся і просив прощення, хоч і сам не знав, що саме повинна пробачити йому доня.

V

Антін переглядав газети, стежив за діяльністю галицьких партій. Найбільше його цікавила робота «Просвіти». Якщо ця організація виправдовує свою назву на ділі, то в її роботу варто включитися.

Уже в третій газеті читав одне й те саме оголошення: у будинку «Просвіти» – засідання. Запрошуються делегати від усіх філій. «Чи не піти?»

У просвітянську резиденцію на площі Ринок заходили різні люди. Сільські інтелігенти в пильовиках і капелюхах, подекуди селяни в солом'яних брилях. Вони зупинялись у вестибюлі і встрявали в ділові розмови. Говорили про читальні на селах, про школи. Їх зустрічали, по-дружньому всміхаючись, розпитували про повітові новини. Антін почував себе ніяково. Стояв на сходах, спершись на поруччя, і вагався: залишатися чи йти геть? Враз він побачив знайоме обличчя. Молодий чоловік пильно й допитливо дивився на Антона.

– Пробачте, – підійшов той, – чи не ви колись перед тією колотнечею в залі Коперніка кидали доволі радикальні репліки?

– Щось було подібне, – зрадів Антін, що є з ким заговорити. – А ви також там були?

– Аякже! Хіба не пригадуєте, збори вів, головував. Пригадали? І вам неприємна така зустріч, напевно.

– Чого ж би... – зам'явся Антін.

– Так, так... Але зрозумійте, що сама публіка примусила і мене так повестися з вами. Не треба ховати в серці образи. Це було так давно, і такі ми були тоді наївні. А зараз... Мушу признатися, що в тодішній нудній компанії «Студентської громади» ви з'явилися як свіжий вітер.

– О, це схоже на комплімент, пане Вербицький.

– Ні, справді, – притиснув руку до грудей співрозмовник, як давній знайомий, привітно дивлячись в очі Антонові. – А що ви зараз робите?

– Те, що й ви. Прийшов послухати.

– Та я тільки мимохідь. Хотів узяти репортаж для газети. Тут, скажу вам по щирості, нічого нема цікавого. Читають реферати, звітують, добиваються грошей для сільських читалень і ніколи їх не отримують. Є робота корисніша. Думаю, ви кудись належите?

– Ні, нікуди не належу.

– О, це цікаво. Тепер таких у Львові зі свічкою вдень не знайдеш. Може, вийдемо, пане-товаришу, поговоримо, чи ви...

– Мені однаково. Можемо вийти.

На вулиці розговорилися. Орест Вербицький уже два роки працює в апараті УНДО.¹⁰ Робота кипуча. Це не студентські організації. Тут вирішуються справи політичного характеру. Якраз тепер передвиборна гарячка. Треба відстояти до сейму свою людину. Це велика справа – мати в сеймі представника від українців. Добре було б, якби Кривда захотів узяти участь у передвиборній кампанії. З таким ораторським хистом, з таким запалом! Ну, як?

Антін не довго вагався. Якщо він уже вирішив влитися у політичну роботу, то це найкраща нагода, щоб почати. Домовилися зустрітися наступного дня на Трибунальській.

На Трибунальській щодня дзвеніла келихами кав'ярня «Нафтула». Тут не просто пили вино і пиво. У наповненому пахучим цигарковим димом залі «еліта» польської й української націй намагалися вирішувати за столиками долю своїх народів.

¹⁰ Українське національно-демократичне об'єднання, націоналістична партія.

Сидів і Антін за гальбою пива й прислухався до розмов. Тут одні відстоювали «чистоту націй», інші пропагували високу шляхетність. Про майбутніх сеймівських послів говорили так, як про приправу до котлет або про піну на пиві. Всі суперечки точилися навколо німецько-польського договору. Ім'я Гітлера не сходило з уст. Кожен крок нового «Наполеона» викликав захоплення в людей, які за столиками кав'ярні розв'язували політичні питання.

Тут велися запеклі дискусії, поляки ображали українців, а українці поляків; іноді дзвеніли бокали від ударів кулаками об стіл, але всі дружно піднімали тости за розумну зовнішню політику уряду Речі Посполитої.

Антін днями просиджував у кав'ярні. У нього складалося враження, ніби він виступає в ролі олов'яного солдатики. На другому тижні такої «діяльності» йому хотілося все кинути. Майбутній посол, за якого він повинен був агітувати, напевно, також отак сидить і запиває вином пишні фрази. Але посла Антін не бачив, і він його мало обходив. Хотів знати, в чому полягає практична діяльність УНДО. І ось вона майже вся тут. Або така, як тут. Не міг спокійно слухати, як представники українських партій розпинаються за Гітлера. Парадоксальним виглядало те, що присутні тут поляки схвалюють договір свого уряду з державою, яка насильно германізує жителів Сілезії і Полаб'я.

Почав розуміти одне: все котиться в якусь прірву, брудний вал води захоплює з собою більше й більше річок, потоків, і зупинити його вже нема сили.

– Це збіговисько ренегатів, ми повинні сказати їм про це вголос! – кипів, розповідаючи Вербицькому про свої враження.

Вербицький зацікавився. Вони, представники легальної партії, не мають права виступати проти політики уряду.

– Ми займаємось питанням не перетворення, а тільки вдосконалення суспільного ладу. Вам треба це зрозуміти.

– Я розумію, – відповів Антін різко. – Ми зміцнюємо існуючий лад.

– Не зовсім так. Усуваємо вади, здебільшого національного характеру.

– Збираючи по дорозі крихти зі столу Мосціцького, – додав Антін.

Інтелігентне обличчя Вербицького спалахнуло рум'янцем обурення.

– Ну, це вже, знаєте, пасквіль! Ви як хочете, революцією?

Антін не чекав такого запитання. Але воно само і без Вербицького постало перед ним. У пам'яті зринув образ скривавленого демонстранта. Антін знову почув його передсмертний крик: «Хай живе революція!»

– Не знаю, – промовив сам до себе. – От якби виступити в пресі, довести, переконати, зупинити каламутний потік...

Після довгої перерви Антін розкрив папку з сілезькими матеріалами. Перегорнув сторінку, узяв ручку...

На другий день зайшов до редакції «Діла» зі статтею «Господарі своєї землі». З редактором Антін уже був знайомий. Якось вони з Вербицьким пропонували йому написати репортаж про підготовку до виборів.

Редактор зустрів Антона ввічливо.

– Щось актуальне? – спитав, беручи рукопис.

– Навіть дуже.

– Тоді зайдіть, прошу вас, десь так через тиждень.

Завжди в неділю до обіду Антін проводив час зі своїм гімназистом. Багата міщанка готова була віддати що завгодно, аби тільки вивести свого ледачого сина в пани. Антонові було вигідне таке місце. Обіди й непогана плата. Поки знайде роботу.

У найближчу неділю після розмови з Вербицьким Антін потрапив у халепу. Він вийшов з брами й попрямував було до свого учня, як несподівано побачив біля Волоської церкви великий натовп. Народ збігався, кожний намагався протиснутись досередини, площа заповнюва-

лася. Антін пропхався й побачив: кількох чоловіків оточили молоді хлопці. Один з оточених говорив з відчутним російським акцентом:

– Я ще раз вас питаю, чого вам треба?

– А треба, – гукнув хтось йому, – щоб ви, православна московська псявіро, відспівали греко-католицький гімн перед храмом Божим!

– Отак, – викрикнув інший, – я буду співати, а ви за мною. Починайте: «Бо-о-о-же великий, єдини-й, Ру-усь-Украї-ї-ну хра-ни-и...» Ну, чого мовчите, собаки?

– В морду їх! – почулось з гурту.

Антін не бачив, хто це сказав, але голос був знайомий.

Той самий з оточених говорив все ще спокійно:

– Це якесь хуліганство, господа! Ми знайдемо правосуддя!

– Правосуддя? Погань московська! – закричали напасники. – Дайте йому правосуддя! –

Хтось кинувся до нього і вдарив у лице.

Кривда прикипів до місця. Це був Вербицький. Антін рвонувся, схопив Вербицького за руку й, викручуючи, повернув до себе.

– То це ти так виборюєш права для народу, худобо! На! – І щосили grimнув кулаком по зубах.

...Побитий вертався Антін додому, закриваючи хустиною криваву рану на чолі. Але фізичного болю не відчував. Душу роздирало почуття безпорадності, безвихідності. Все брехня, всюди фальш і обман. Куди подітися?

Сидів за столом і зціплював зуби, щоб не закричати від безсилої люті. Аж тепер він почав натрапляти на слід правди. Знаходив кінець у заплутаному клубку. Перед очима – змову зморені селяни Сілезії, зігнуті хлібороби на позальнівських полях, дяк Пантела і міняйло сіллю, а проти цих злидарів – набундючені пани з «Нафтули», пихаті політики з кав'ярень і молоді ундівці, які відстоюють свої ідеї мордобоем. І над усім цим – пісня, однаково безрадісна над Віслою і Дністром.

Всі нації світу подібні, бо у всіх є гноблені верстви. І нема різниці, якому народові віддати себе. Аби тільки приниженим, зневаженим, голодним.

І тут, зупинившись на роздоріжжі, Антін виразно побачив одну дорогу й жажнувся.

Революція?!

Прозорі золоті дні пізньої осені змінилися на похмурі, сірі, холодні. Олов'яне важке небо трусило над Львовом сніжинки перших посланців ранньої зими.

Антонові довелося скрутно. Мати гімназиста відмовила йому в заробітку. Це заскочило Антона несподівано. Ще за день до скандалу біля Волоської церкви господина була дуже привітною і почастивала його багатим обідом – син приніс із гімназії добрі оцінки. Бо то одразу видно міцну руку репетитора. Наступні три дні Антін не заходив, чекав, поки затягнеться рана на чолі. Прийшов у четвер і, не розуміючи, в чому справа, зустрівся з непривітною господинею.

– Вибачте, я не був ці дні... Хорував, – почав було, але пані зневажливо махнула рукою.

– По вашому чолі видно, що хорували. Ви мусите знати, прошу вас, що ми також читаємо газети. Дивіться! – вона подала йому вчорашній номер «Діла».

Не розуміючи нічого, Антін розгорнув газету.

– Отут, – тицьнула пані пальцем на невелику статтю «Бешкет біля храму Божого».

Пробіг очима. Стаття була підписана Вербицьким. Автор розповідав, що якісь люди, очевидно, російські емігранти, які є членами москвофільського «Общества русских студентов», зчинили бійку з українцями. Серед них був і колишній студент університету, людина без певних занять, Кривда, який побив до крові одного з українців.

– Ви не будете більше вчити мого сина! – зневажливо процідила пані.

– Яка підлість! – сказав.

Того ж таки дня зайшов до редакції «Діла». Редактор зустрів його з удаваною ввічливістю й саркастичним гумором.

– Явився герой дня! Ха-ха! Герой у каламутному ореолі слави. Про вас пишуть газети! Я двадцять літ працюю в пресі, і ще ніхто й не гавкнув. Як це вам удалося?

Антін ледь стримував у собі шалену лютю. Він вступився за людей, а ці ділки, щоб змити з себе провину, зараховують його до найреакційнішої партії москвофілів-монархістів, чіпляють йому політичний ярлик і в такий спосіб дипломатично, підло й хитро розправляються зі своїм противником. Читайте, громадяни, і бережіться його! Це не благородна людина, яка боронить покривджених, це навіть не звичайний хуліган – це представник партії! Зачиняйте перед ним двері в порядних домах, у редакціях і будь-яких організаціях взагалі. В Антона було нестримне бажання затопити редакторові кулаком у набрякле обличчя. Процідив крізь зуби:

– Ви маєте на увазі підлий виступ Вербицького?

– Навіщо говорити непристойності? – не міняв тону редактор. – Ми все ж таки інтелегентні люди. Не гарячіться. Я добре знаю, як усе було. Вірніше, здогадуюся. Ви повелися полицарськи, вліпивши Вербицькому в лице. Ніхто не заперечує, що він – хам, а ви – чесна людина. Все зрозуміло. Тільки знайте, що політика, з якою й ви вже встигли зв'язатися (маю на увазі вашу роботу в УНДО, а не мордобій), має свої закони. Вербицький і його товариші зробили дурницю. Але вони офіційні особи. За це могло перепастися нам усім. У нас багато противників. «Українська партія праці» перша схопилася б за цей факт і гризла б нас до скону. Та нагодилися ви. На щастя Вербицького й на ваше нещастя, ви вдарили його. Отже, свій полічник окупив він з процентом: крім уникнення всяких небажаних розмов, він одержав ще гононар за статтю. Ви зрозуміли що-небудь?

– Я все зрозумів, добродію. А на статтю я напишу спростування. І майте на увазі, це не буде приємним ні Вербицькому, ні тим, хто його підтримує.

– Не будьте наївні, пане Кривда, – вів далі тим же масним тоном редактор. – Вашої статті тепер ніхто не надрукує. Програв той, хто спізнився. Вам треба трохи припишкнути, а потім, потім усе забудеться і...

– Як з моєю статтею? – змінив Антін тему розмови.

– Ах, правда, ваша стаття! Ви – новатор, прийміть мій комплімент. Допис дуже оригінальний. Знаєте, зробити таку екскурсію від Сілезії до Львова в одній статті не кожний зміг би. Тільки, дозвольте спитати, яке ви маєте відношення до політичних партій, тобто від чийого імені ви говорите? Я знаю, ви ще не були членом УНДО, лиш симпатизували.

– На щастя, так. Це симпатизування було найдурнішим періодом у моєму житті. Ні до яких партій не належу і ні від чийого імені не виступаю.

– Ага. Безпартійна одиниця, виходить. А може, нову думаєте створити, і ця стаття стала б, так би мовити, її програмою, так? Чи можна довідатись, як ви назвете цю нову партію?

– Я ігнорую ваш тон, добродію. Гадаю, що нема потреби творити нових партій, їх і так забагато.

– Гм... Та це ваша справа... Але тон статті надто абстрактний, розумієте, нема, так би мовити, політичної конкретності. Такий тон наштовхує нас на думку, що ви хочете або блиснути своєю вченістю і зробити тим самим ефект, або завоювати газетну популярність для... тільки прошу не образитися... для заробітку...

Хвиля крові вдарила в обличчя Антонові. Саме те, в чому він сам собі не смів признатися, кинули йому тепер у вічі. Втрата єдиного заробітку в міщанки на вулиці Чарнецького... Вчора приходили по плату за світло... Маційова мовчки жде грошей за квартиру, їсти нема чого. Старе пальто, а зима на носі... Так, думка про заробіток була.

Редактор з-під окулярів придивився до його вбогої одежі.

Образа стрясла всім тілом Кривди, але, опанувавши себе, він відповів твердо:

– Так, для заробітку.

Тоді редактор дугою піднявся з-за столика і вже без солодкавості в голосі сказав уїдливо:
– Коли так... то я радий би вам піти на біржу праці.

Антін ступив крок до редакторського стола. Редактор, збентежений лютим поглядом співрозмовника, сів у фотелі й механічно почав гортати папери.

– Так, – почув він крижаний, сповнений ненависті голос. – Так. На біржу праці. Тільки не на біржу совісті і душ! Віддайте мій рукопис.

Редактор мовчки, не підводячи очей, подав Антонові складені вдвоє аркуші паперу і лише тоді глянув перед себе, коли з грюкотом зачинилися двері.

Антін зайшов на пошту, вклав статтю в конверт і без усякої надії відіслав її на адресу тижневика «Рада», органу Української партії праці. Не хотів її нести додому. Змучений і розчарований, поплентався на Руську. В кишені дзенькало два мідяки. Нагадували про завтрашній день.

Налітав сніг. Холодний вітер проймав до кісток. Сніг чимраз більшими пластівцями заліплював очі. Проходячи повз ратушу, Антін звернув увагу на невисокого чоловіка в одязі сажотруса. Обличчя його досі ніде не бачив, але воно було таке знайоме, що Антін мимоволі зупинився, вдивляючись. Сажотрус, не розуміючи погляду Антона, двічі оглянувся і знизав плечима. Антін зупинивсь і дивився вслід, поки сажотрус не зник за рогом вулиці.

– Де я його вже бачив? – спитав себе.

VI

Часто буває: нав'яжеться якась мелодія, і ніяк її не позбутися. Іноді обличчя незнайомої людини весь час постає перед вашою уявою. Ви не знаєте, де вам доводилося її бачити. Можливо, що ніде й ніколи. Проте мозок працює, пригадує, ви питаєте себе: хто б це був?

Так і Антін не міг викинути з пам'яті обличчя людини в одязі сажотруса. Очі, погляд і особливо лінія вуст були йому звідкись добре знайомі. Антін пригадував своїх друзів, знайомих від самого дитинства, але цього між ними не знаходив.

Минув тиждень з того часу, а образ не забувався. Це доводило Антона до злості на самого себе. Стільки задумів зароджувалося останнім часом, і на тобі – скалкою застрягла думка про якусь випадково зустрінуту людину. І нарешті Антін згадав. Це було смішно й безглуздо. Голячи якось худі щоки перед дзеркалом, він побачив, що його власні уста й високе надбрів'я такі самі, як у цього сажотруса. Голосно засміявся з такої подібності й перестав думати про нього.

Роботи в Антона було тепер дуже багато. Порвавши зв'язок з ундівцями й редакцією «Діла», він ніби очистився від чогось неприємного, липкого, немов звільнився від тягара, що довгий час пригнічував думку. Перед ним відкрилося все багатство сілезького матеріалу.

Цілими днями Антін сидів над матеріалом. Скромні назви річок, сіл, озер, навіть окремих горбів чіплялися за поживклі, крихкі сторінки неписаної багатотомної великої історії слов'ян, просили підняти важку її обкладинку і заглянути в далеке минуле. Щось зовсім нове, невідоме людям обіцяли розказати і все ще лежали перед Антоном – загадкові, німі, нерозгадані ієрогліфи.

Найлегше далось те, на що наголошував Мохнацький: особливості сілезького діалекту були досліджені. А топоніміка лежала мертвим багажем.

Антін насмілювався написати ще одного листа професорові Траутману в Прагу. Просив вислати деякі тлумачні словники, послав список назв, про які важко було сказати, чи вони є чисто німецькі, чи скальковані зі слов'янських. Сам копався в німецьких і польських словниках, часто вдавався до староруських пам'яток.

В кімнаті віяло холодом. Уже чотири дні не кидав у піч вугілля, вікно покритось товстим горбкуватим шаром криги, сивий іній виступив на вогких стінах.

Усі гроші вийшли. Маційова не показувалася до Антона. Знала, що її відвідування нагадують йому про борг. Один тільки раз спитала, спитала і пошкодувала, чи в нього немає хоч золотого. Антін сидів закутаний у пальто і з винуватим виразом мовчки заперечив.

Треба шукати роботи, далі нема чим жити. На тумбочці лежав кусень хліба і дві грудочки цукру. Це вечеря. На сніданок нема нічого. Можливо, що у філії державної гімназії на Рутівського дадуть кілька годин або хоч порекомендують невстигаючого гімназиста.

Задеренчав дзвоник. Антін не поспішав відчиняти, до нього ж ніхто не приходить, не квапилася й Маційова.

«Напевно, поштар», – подумав і підійшов до дверей. Морозний вітер дмухнув сухим снігом у сіни, у двері просунулася засніжена голова листоноші.

– Так довго змушуєте чекати під дверима, – буркнув.

– А ви кидайте газету в скриньку, – порадив Антін.

– Та певно, але для вас є ще й переказ, добродію. Цього в скриньку не кидаю.

– Переказ? – здивувався Антін. – Переказ?

Це був гонорар з тижневика «Рада». Не пам'ятаючи себе від радості, Антін накинув пальто й побіг на пошту. По дорозі купив у газетяра останній номер «Ради». Півтори сторінки займала його стаття «Господарі своєї землі».

«Вже три дні, як люди читають мою статтю, а я й не знав. Дурень!»

На пошті йому виплатили тридцять чотири злотих. З цими грошми можна якийсь час перебути. Повертаючись, купив по примірникові різних газет і поспішив додому.

– Рушило! Рушило! – говорив уголос, ковтаючи снігову пороху. – Скінчилося! Почалося!

Дома перелякав господиню несподіваними окликами.

– Маційова! Пані Маційова!

– Що сталося, пане? Що з вами?

– Все добре, все чудесно! – він закрутив стару довкола себе і потяг її за руку до кімнати.

– Це мій квартирний борг, – казав Антін, викладаючи гроші перед здивованою господинею, – це на смачний обід, а за ці, будьте ласкаві, купить у сусідів відро вугілля й оживить оцю клятву піч.

Маційова дивилася якийсь час на веселого Антона, потім швидко обернулася і вийшла з кімнати, витираючи брудним фартухом очі.

Антін сумно поглянув їй услід.

– Добра подруго бідної моєї юності... – зітхнув він і взявся до газет, його стаття анітрохи не була змінена. Перебіг поглядом заголовки статей в інших газетах. Здивований, схопився з крісла: може, це сниться? Майже в кожному сьогоднішньому номері писали про його статтю! Ні, це не був сон. Він замкнувся у холодній кімнаті, а в газетах друкували відгуки на його статтю, вже точилися суперечки.

«Громадський голос» схвально відгукнувся про статтю якогось А. Кривди, надруковану в «Раді».

В «Ділі» була надрукована замітка під заголовком «Сорочка ближча, ніж кожух». Невідомий автор висміював Кривду за його благородний жест полабським слов'янам.

Польська «Газета поранна» в кількох словах згадала про цікаву і претензійну статтю якогось Кривди.

Антін стояв серед кімнати розгублений, стривожений. Газета тремтіла в руках.

«Піти до Владека? – подумав. – Ні, цей нічого не зрозуміє і не допоможе. До Мохнацького! – Але в грудях щось шпигонуло, защеміло. – Ще не пройшло», – прошепотів.

Саме в цей час Владек лежав на канапі, переглядаючи свіжий номер «Газети поранної».

– Це ж про Антона! – схопився. – Хіба він тут?

І що пише?

Якусь мить Владек був у захопленні. Але одразу ж захоплення минуло. Як це так несподівано Антін стає відомим? Відгомін хвилинної радості за успіхи друга змінився заздрістю. Очевидно, він звідкись прислав статтю, бо що міг би робити у Львові? Але звідки, де він зараз?

Владек вийшов, щоб купити примірник «Ради» з Антоною статтею. Прочитав і зайшов до Костельницького.

– Як це вам подобається? Газети трублять про Кривду.

Костельницький пильно поглянув на Владека і знехотя взяв тижневик. Пробіг очима статтю, зупинився на останньому абзаці. Почав читати ще раз. Потім відклав газету і примружив маленькі очі.

– А вам як?

– Правду кажучи, газети мають про що говорити. Це матеріал з його поїздки в Шльонськ. Дивно те, що він тут виступає прихильником поляків.

– О, так! – прорвалося з горла Костельницького всуміш із сміхом. – Це дивне тільки для сліпих у політиці, тобто для вас! Для мене стає все ясным. Хитра бестія. Чи не варто б ним зайнятися серйозніше? – Останні слова Костельницький говорив для себе. Зиркнув на Владека. Знову глузлива усмішка скривила його губи.

– Ви своєю академічною головою хоч що-небудь розчовпали з цієї прокламації?

– Прокламації?

– Еге ж. Ви не відчуваєте тут антидержавного тону, мій дорогий? Не чуєте? Візьміть прочитайте ще раз. Але уважно, вельмишановний асистенте.

Сьогодні Мохнацькому здалося, що він зустрівся сам із собою, і на якусь мить злякався свого двійника. Ще вранці славіст професор Каменкович при зустрічі на вулиці повівся так, наче хотів перед чимсь його застерегти.

– Дорогий колего, ви знаєте, що сьогодні студенти обговорюють ваші праці на славістському гуртку?

Мохнацький високо звів брови.

– Про засідання знаю, але що...

– Бачите. А ректор, як не дивно, дізнався про це раніше за вас. Йдеться про вашу працю «Особливості мови Словацького».

– Ах, ось що! Так, через неї на мене давно дивляться скоса. Але ж вони помиляються. Я ніколи не був козакофілом і бунтарських ідей Словацького не торкався. Мене мова цікавить.

– Шановний колего, ваша наукова думка сильніша за вас самого. Їх мосць ректор і присні, а також студенти розуміють ваші праці краще, ніж ви самі.

Мохнацький задумався.

Студенти повідомили його про засідання під час перерви. До професора підійшов стрункий юнак з чорним волоссям і гострими карими очима.

– Що ви задумали, Сарабай? – суворо запитав Мохнацький. – По-перше, це нетактовно з вашого боку, що ви не спитали в мене дозволу...

Сарабай, слухач третього курсу, перебив, перепрошуючи за нечемність:

– Ми ніколи не питаємо дозволу в авторів, бо справа не в особі, а в науці.

– По-друге, – вів далі професор, – ви можете мене поставити в неприємне становище.

– Студенти думають, що професор Мохнацький не відмовиться від своїх праць, які самі б'ють по рутині в науці.

Мохнацький пильно глянув на студента.

– Го, дивіться на нього...

...На засіданні професор уважно слухав і нервово смикав борідку. Той самий Сарабай виступає з ґрунтовним аналізом його праці. Детально аналізуючи зміст книги, він звертає увагу на те, про що мало думав сам автор. Українізми в творчості Словацького взяті з уст простого народу. Герої творів Словацького – поляки з черні – широко вживають їх у своїй лексиці. Цей прийом, як стверджує Мохнацький, відіграє у творах поета не стільки стилістичну, скільки соціальну функцію. Він говорить про глибоку спільність і зв'язок двох народів.

– Це вам тільки один приклад того, – зазначає Сарабай, – як можна навіть на сухому мовному матеріалі досліджувати соціальні явища.

Мохнацький вже не смикає борідки. Сарабай, не уникаючи його погляду, витягає з кишені складену газету.

– А ось вам, до речі, цікава стаття Кривди в останньому номері «Ради». Прочитайте. В ній є багато спільного з творами професора Мохнацького. Як бачите, наука не йде в ліс. А це вже добре.

До кінця засідання професор досидів, але він не чув нічого, заглибившись у читання Кривдиної статті.

Після цього професор мав розмову з ректором. Той говорив, що такі засідання – а зміст сьогодинішнього йому відомий – недопустимі в університеті. Праця Мохнацького ідейно сумнівна, це факт незаперечний, проте її автор, професор університету, бере в засіданні активну участь.

Мохнацький відповів прямо:

– До вашого відома, я на тому засіданні не промовив ні слова. А про свої праці дозволяю говорити, що кому хочеться. Я не жандарм, а вчений.

Дивувався сам зі свого молодечо-бойового настрою.

Повернувшись додому, гукнув збуджено:

– Юлю, Юлечко, іди-но подивися, що наш філософ утяв! Хіба я не казав?

Уголос читали статтю і відгуки про Кривду в газетах. Кожен по-своєму радів за Антона.

– Напевне, він у Львові, – зробив висновок професор. – Так я думаю. І мені треба з ним поговорити.

– Я піду до нього, татку.

– Ну, це, здається, не випадає, – відповів професор задумливо.

– Я піду до нього! – сказала Юля твердо, і тоді Мохнацький підвів очі.

– Що це з тобою? Ти вся гориш!

– Нічого, татку. Він у Львові. І я піду...

Мохнацький зрозумів усе. Побачив те, чого ніколи не припускав.

– Як, ти?!

– Так...

Антон приголомшив успіх. В хаосі думок, що нахлинули, він спіймав одну, яка, здавалось йому, поведе тією середньою дорогою боротьби – між примиренством і лівою крайністю. Бо куди подітися? Антін уже не міг бути з тими, які гризлися за своїх сеймівських послів у той час, коли по селах лютували каральні експедиції. Але йти в юрбу безробітних, які сновигали біля магістрату та «Убезпечальні спулечної»¹¹ і час від часу піднімали вгору кулаки, – за що їх поліцаї рубали шаблями і топтали кінями, – Антін вважав безцільним.

Що робити? Українські гімназії в Галичині майже всі позакривані, шкіл по селах немає, а коли і є, то в більшості польські; діти сілезьких селян ще з колиски вчать говорити по-німецьки, а преса співає осанну новому «Наполеонові», розкриваючи обійми німецькому фашизму.

А тут про Антона враз заговорили газети. Він раптом відчув у собі неймовірну силу пристрасті, гніву й силу своїх знань. Він спробує спинити те божевілля, що огорнуло верховод-політиканів, інтелігенцію. Йому здалося: якби їм відкрити очі, то вони ще встигли б повернутись із слизької стежки, що веде в провалля.

Антін стояв у нерішучості: йти до Мохнацького чи ні? Там Юля, туди йому не можна. Але там розумний вдумливий професор, єдиний можливий радник, – і треба йти.

Надвечір вийшов з дому. Як колись перед екзаменаційним столиком, затремтів, коли з-за рогу показалася така знайома хвірточка, густо повита диким виноградом, готичний фасад професорського особняка. Тремтів від думки, що йому може відчинити двері не сам Мохнацький, а Юля або... Владек.

У кімнаті застав самого професора. Такий, як завжди, – низький, кремезний, з лисою головою, насупленими бровами і чорною борідкою. Милий, дивакуватий і розумний.

– До мене? – спитав професор похмуро і байдуже, немов Кривда прийшов до нього вперше.

– До вас, професоре. Не впізнали?

– Чому, пізнав...

Кривду вразив непривітний холодний тон Мохнацького. Чому він так? Сердиться, що не заходив, чи, може, він, Антін, небажаний гість? Чи не краще одразу ж піти, не сказавши ні слова?

Професор ледве чутно запросив сісти.

¹¹ Установа соціального забезпечення.

– Я до вас просити поради, пане професоре, якщо ви бажаєте мене вислухати.

– Поради? – Мохнацький підвів здивовані очі. – Просити поради?

Кривда підвівся, мнучи шапку в руках, мов хлопчина, що не знає, як сказати, чого прийшов. Професор дивився йому в очі, вичікуючи. Приглядався до передчасних зморщок на чолі юнака, до його смаглявого обличчя, дошукувався того, що могло подобатися Юлі. Справді, весь вираз обличчя говорив про впертість і наполегливість вдачі цієї людини. Так, він міг сподобатись Юлі. Професорові теж подобався цей юнак. Він готовий був усе для нього зробити, тільки не віддати дочку неспокійному, вічному шукачеві знегод. І тому, мабуть, загорівся і померк теплий блиск у зіницях Мохнацького.

Кривда м'яв шапку.

– Я не можу говорити про такі справи тепер... у такій... ну... Я сподівався вас побачити іншим. Не можу зрозуміти, чому... То дозвольте іншим разом, якщо...

– Ні, паничу, – професор не зводив з Антона погляду. – Викладай тепер, чого прийшов.

Роздратований тон професора ще більше збентежив Антона. Він нерішуче сягнув рукою у внутрішню кишеню пальта й витяг звідти жмут своїх записок.

– У мене виникла нова ідея, професоре, і я мушу поділитися нею з вами.

– Щодо дисертації? – нічого не розуміючи, спитав професор. «Він цілком безнадійний дивак», – подумав.

– Ні, щодо цього матеріалу. Я поки що не пишу дисертації. З цим завжди можна встигнути. Мені б хотілося видати невелику популярну книжечку про споконвічну осілість слов'ян на просторах між Віслою і Одером.

– Я вас не зовсім розумію, – знизав плечима професор, сідаючи в крісло. Поморщив чоло, намагаючись зрозуміти причину появи Кривди. – Осілість слов'ян? Ви гадаєте – Америку відкриваєте? Ці речі в науці відомі. І взагалі, що це дасть?

– Я не збираюся відкривати новий континент, – відповів Антін роздратовано, забуваючи, що розмовляє з професором Мохнацьким. – Справа не тільки в осілості, хоч і вона ще не зовсім доведена. В мене виникла думка...

– Ну, так... так. Але звідки ви візьмете такий матеріал, коли у вас досліджений тільки південний Шльонськ? Голим польським патріотизмом доведете, якого у вас, до речі, обмаль. Німці, добродію, мають свою теорію, а саме, що ще до германської колонізації в XII столітті жили тут германські племена. Ця теорія невірна, її можна розбити. Але тільки фактами. А ви їх не маєте.

– Є факти! – заперечив Антін і сам сів за столом. – Є в мене такі факти, що від горезвісної теорії Платнера не залишиться й сліду. Ось я захопив у катовіцькій книгарні брошуру якогось Шліммера. Він якраз проповідує теорію, нібито німецькі рицарі зайшли колись у незаселену країну, а слов'яни далеко пізніше сюди перекочували. Проте я маю докази, що це не так. Єгоров лише, між іншим, згадує, що в XIV столітті відбулась германізація топографічної номенклатури. Факт цей, на перший погляд, ніби нічого й не говорить. Але треба заглянути глибше. Які назви змінювалися і для чого? Є підстави догадуватись, що далекі предтечі сучасних фашистів навмисне германізували слов'янські назви річок, озер, сіл, добре усвідомлюючи, що це матиме колись не канцелярське, а політичне значення.

– Ну, далі, далі, – зацікавився професор. – Що далі? Які у вас факти?

– Я кличу на допомогу як свідка топоніміку. Мертві гори, німі ріки й озера заговорять, піднімуть завісу минулого. Я познаходив цілий ряд німецьких назв, скалькованих з слов'янського.

– Ого... Це, знаєте, цікаво, – хитнув головою професор. – Ану, покажіть мені свої матеріали.

Він переглядав довгий список коментованих назв. Обличчя його розтягнулось у задоволеній усмішці.

– Непогано... Перевернути старі канцелярські акти і з пилюки вигребти нетлінні факти. Німці калькували слов'янські назви. Як ви до цього додумались? Чекайте, але що це дасть?

– Я про це хотів з вами порадитися. Тепер немов усі чемериці наїлися. В кіножурналах – Гітлер і Муссоліні. В колах інтелігенції тільки й розмов про якусь місію Німеччини. Це не рак душ, це тільки зараза, і мені здається, що якби авторитетним тоном, переконливо заговорити до них, що слов'янські народи зовсім не гірші, що німецький колоніалізм, а тепер фашизм завжди були і є ворогом слов'ян, показати те, що робилося протягом століть і робиться тепер на колонізованих землях, – мені здається, що не тільки інтелігенції, а й урядові відкриються очі.

– І цією брошуркою зробити переворот у політиці, – додав скептично професор.

– Я вірю, що в даний момент така праця могла б зробити важливу справу. Польський фашизм дає дорогу німецькому чоботові. Отже, треба боротися з фашизмом у Польщі. Хіба антифашистський трактат, обґрунтований науково, трактат, що зачепить національні почуття, розкриє історію віковичної боротьби слов'ян проти германського засилля, не вплине на тих, хто зараз, може, й несвідомо, йде в зуби ворогові, як кролик у пашу кобри?

– Я так не думаю, – сказав професор серйозно. – Але робити щось треба. Може, справді ви започаткуєте в науці протифашистську течію. Тільки це політика, юначе. Тримайтеся. Наші водзове¹² не почнуть танцювати під вашу дудку і по голівці не поглядять.

– Я не буду вас наражати на небезпеку, професоре. І не буду на вас посилатися. Тільки вашої допомоги прошу, вашої ерудиції.

– Радо допоможу вам. Але хвилиночку... Для того, щоб який-небудь видавець випустив книгу під вашим іменем, вам треба ще до того десь надрукуватися. Так буде краще. Знаєте що? Напишіть розвідку про топоніміку без жодного політичного забарвлення, і я вміщу її у краківських «Ведомостьях літерацких». Там я дещо вже друкував.

Антін схопив за руку професора. Але той смикнув її і знову тим самим пронизливо-недовірливим поглядом ошпарив Кривду.

– Де ви були весь час?

– Тут, професоре.

– Чому не заходили?

– Не міг. І не можу вам сказати, чому...

– Дивіться на нього! А я хочу, щоб ви сказали мені правду. Хто до вас сьогодні заходив?

– Не розумію. Ніхто не заходив...

– Ніхто?! Як – ніхто? – кинувся професор. – Де ж тоді Юля?

– Панна Юля? До мене? – сторопів Антін. – Як...

Професор метнувся до одержної шафи й накинув пальто. Кривда зупинив його.

– Що сталося? Кажіть же!

– Сьогодні ми читали вашу статтю і те, що в газетах. І вона щось задумала... Недавно пішла. Біжіть, ну, швидко біжіть! Знайдіть і приведіть її сюди. Ну, чого стоїте?

Антін біг вулицями, не розуміючи, в чому справа. Знав, що Юля десь там, у нього. Але чому, чому? Шарпнув двері, вбіг у сіни, відчинив двері своєї кімнати. Біля етажерки стояла Юля. Великими очима дивилася на Антона, збентежена, вродлива. Чорні кучеряві пасма вибилися з-під шапочки, розкриті вуста готові були вимовити якесь слово, але в очікуванні мовчали.

Розхристаний, задиханий Антін підійшов до неї і взяв за руку.

– Що... що сталося, Юлю? Чому ви...

– Я прийшла до вас, – промовила вона тихо. – Вам тяжко.

Приголомшений таким навальним щастям, Антін стояв розгублений. Це було неймовірно. Гарячими устами припав до її рук.

– Дорога моя...

¹² Вовжі.

VII

На початку листопада з Владеком трапилася пригода, про яку йому ніколи й не снилося. Це було жакливо. На Валах, у самому центрі, до нього підступила якась жінка й вчепилася за руку. Зморене бліде обличчя й погаслі очі страшно дивились у сутінках на нього, висохлі губи шептали: «Пане, пане!» Владек хотів вирватися від божевільної жебрачки і в ту ж мить прикипів до місця. Пізнав: це була Оленка...

...Оленка прокинулася. Мале віконце рожевіло, в хату заглянув ранок. Їй щось снилося, проте сон утік, як тільки розплющила очі. Тоді згадала все, що сталося вчора, щаслива усмішка промайнула на устах, очі, сповнені щастя, повернулися в бік Владека... і одразу ж погасли. Біля неї не було нікого. Не повірила. Схопилася з ліжка, кинулася до сіней, скрикнула. Не було нікого. Чи не приснилось усе це їй? Безпорадно оглянулася довкола, схлипнула, і гірка складка залягла в кутику вуст.

– Дурненьке дівчисько, – прошепотіла до себе, – ти думала, що він зрозумів твоє горе, побачив у тобі людину і залишиться з тобою... Нерозумна...

Щось зашелестіло під її руками. Підняла край подушки і побачила гроші.

– Заплатив... Змилювався... Милостиню дав і втік... Втік, щоб не бачити мене, окаянної! І заридала, припавши до подушки.

Змучена, бліда, кволо підвелася з ліжка. Побачила себе в дзеркалі. Може, вперше в житті побачила себе такою, якою була насправді. На неї дивилася не та кокетка, що примруженими очима, закинутою назад головою і відкритими грудьми заманювала до себе чоловіків, – повні горя голубі очі з докором і нерозумінням дивилися з дзеркала на свою двійницю і питали:

«Що ти зробила з себе, сестро?»

Тремтіла вся і мовчки відповідала:

«А як же жити?»

Читала відповідь, невмолиму, страшну:

«Краще умри».

Здригнулася від цієї думки, затулила руками обличчя й одвернулася.

«Не хочу вмирати, не хочу... Жити хочу!»

Перед очима виникали одна за одною картини пережитого...

Найми в місті. Стара пані на кожному кроці штовхає, немов для потіхи. Так тривало довго. Не витерпіла. Кров'ю з розбитої губи плюнула в очі пані. Побита, скривджена, ще зовсім мала, ходить від дверей до дверей, просить хліба.

Знову найми. Їй шістнадцять років. Молодий пан, дихаючи в обличчя вином, хапає її в темних сінях, скручує руки. Пручається. З усієї сили б'є його в гладке обличчя.

Вулиця. Зима. Голод уже перестав дошкуляти, тільки тіло стало вже важке; ходити трудно. Біля ратуші стоїть жовнір. Темна ніч. Манить його пальцем до себе і хриплим від страху голосом шепоче: «Два злоті...»

Здригнулася від цієї згадки. Але в розірваний ланцюг спогадів вклинюється ще одне кільце, бліде, неясне. Може, це й не спогад, а тільки сплетіння думок.

...Хата. Мабуть, та, в якій народилася. Хтось ледь живий лежить на ліжку. Більший від неї хлопчик дрижить з переляку і тулить її до себе. А потім... До хати заходять люди, хочуть її взяти, але вона плаче, не дається і кричить: «Антосю! Антосю!» Все забулося, наче в тумані, лише цей крик, цей крик... А далі нитка спогадів рветься. Що далі було? Хто був цей Антось? Може, брат? Про це їй не говорили. Ще зовсім маленькою послали в якесь село пасти корови.

Одного дня сказала господареві:

– Йду до міста служити.

Їй дали посвідку з гміни, і вона пішла.

...А вчора зустріла людину. Зустрічала їх багато і до кожного підходила. Як на торгових. Але цей був якийсь не такий. В очах його таївся смуток. І, здається, саме це не дозволило їй вимагати грошей. Хотіла хоч на хвилину чистого щастя. І він їй дав. Як милостиню, як ті гроші, що залишив під подушкою. Дав і втік. Бо вона не людина. Повія. А вдень з повією ніхто не хоче розмовляти.

Стояла, повернувшись обличчям до стіни, опустивши руки. Очі вступили в одну точку.

Враз обернулася. Схопила гроші й квапливо почала складати речі у валізку. Постукала до господині, дала їй плату і, не сказавши ні слова, подалась на вокзал.

З провулка вийшов знайомий.

– А-а, цілую ручки! – обняв її за плечі. – Куди панянка зібралася?

– Вступися.

– Хи-хи-хи! Це відколи так? – Притягнув її до себе. – Сьогодні де?

– Тут! – крикнула і щосили лягнула долонею по щоці. – Тут! – повторила ще раз і вибігла на головну вулицю.

Не знала, що робити, куди їхати. Тільки твердо вирішила: геть звідси, кудись далеко, де її ніхто не знає.

– До Львова, – сказала у віконце.

...Минали дні і тижні. Надходила глуха осінь, почалися холоди, випав ранній сніг. За малу комірчину, найняту в однієї міщанки на Левандівці, віддала вже останні гроші. Спочатку ще кликали її прати білизну, тепер і цей заробіток урвався. Щодня ходила шукати роботи. Але марно.

Біля магістрату товпилися люди, тиснулися в черзі, вимагали роботи. Закутані в лахміття, тупали замерзлимими ногами по бруку, махали руками від холоду, хто стояв мовчки, хто вголос бубонів прокляття.

– На біржу, на біржу! – чулися щоденно вигуки адміністраторів.

Одежа Оленчина зносилася. Зимове пальто з заячим комірчиком ледь прикривало благенську літню сукенку. Але в натовпі безробітних вона все ще вирізнялася своїм одягом.

– Панянка також без роботи? – якось спитав її сусід у черзі до приймальної магістрату.

– Без роботи.

– Давно?

– Третій місяць.

– Ого! Це ще не довго. Пустіть тих, що по рокові.

Мовчала, закусивши губи.

– А ви вже десь працювали?

– Ні, я приїжджа.

– От що я вам пораджу, паняно. Йдіть на біржу. Там часом дають адреси. А тут даремно стояти, якщо ви ніде не працювали. Підіть туди.

Але й на біржі спитали, де працювала. Не хотіла говорити гіркої правди. Панок за столом знову повторив запитання. Оленка почервоніла. Їй ще ніколи не доводилося називати вголос свою професію. Панок єхидно посміхнувся.

– У пані, здається, добра спеціальність. Чого вам треба? Підлогу мити?

Верталась голодна, у відчаї. Розпука стискала груди. Що робити? Назустріч їй ішли люди: добре вдягнені, веселі, йшли з жінками під руку. Жовніри тинялись по вулицях, кидаючи пожадливі погляди на її бліде, та все ще привабливе обличчя.

Вона відводила очі й дивилася просто перед себе. Огида до колишнього ремесла була сильнішою за голод.

Вечоріло. В кишені ні гроша. Сьогодні господиня замкнула комірчину й викинула в коридор її шмаття. Якби хто його купив. Але хто купить? Що робити?

Двірники звозили сніг у відкриті люки каналів. Звідти клубочилась смердюча пара, внизу шуміла брудна Полтва.

«Туди!» – вирішила Оленка й перетяла вулицю до відкритого люка. Випари сопухом вдарили їй в обличчя. Подумала з відразою:

«Ні, тільки не в таку твань... Життя було брудним, хай хоч смерть буде чиста».

І попрямувала далі. Вийшла на Вали. Ледве переступала з ноги на ногу. Люди проходили, штовхалися. Хтось голосно засміявся. Їй було байдуже. Ось надїде трамвай, і все закінчиться. Але життя ще тліло в грудях, ще жевріло бажання жити. Чому вона мусить так рано вмирати? Якби до криміналу... Там перебула б до весни. А навесні вернеться на село. В те Загайпілля, з якого пішла зовсім маленькою. Найметься до багача. Заробить грошей і вийде заміж. Вона ще молода... Їй треба жити.

Уявила село, себе в простій сільській одежі, маленьку хатину, і мрійлива усмішка зацвіла на змарнілому обличчі. Щастя, те невловиме марево, знову майнуло прудкою пташкою перед її очима.

Як потрапити до криміналу?

Загорілись вечірні вогні. Тротуаром назустріч їй ішов мужчина в пальті з сивим коміром, у сивій шапці. Обличчя його Оленці було знайомим. Зупинилася. Дивилась великими очима. Пізнала. Хотіла крикнути, але голос застряг у горлі. Скосила вперед і схопила його за рукав.

– Пане...

– Пся крев, вар'ятка! – кинувся Владек і враз ахнув.

– Я... я Оленка.

Якусь мить стояв як укопаний і одразу ж висмикнув руку, за яку вона вчепилася, мов потопаючий за стеблинку. Оленка не переставала повторювати благально:

– Пане, пане! – і тягнулася до нього.

Довкола стовпилися люди. Жах перед компрометацією змусив Владека вдатися до крайніх заходів.

– Поліція! – гукнув.

– А-а, поліція! – закричала Оленка, не пам'ятаючи вже, що робить. – Поліція? То, може, вона дасть мені шматок хліба, якщо ти не хочеш? А я гадала – інший, благородний! На тобі поліцію! – У відчаї люто накинулася на Владека й штовхнула його в груди. – Хаами! Всі ви хаами! – кричала.

Юрба здивовано гомоніла. Владек зник у метушні. Поліцай скрутив Оленці руки. Вирвалася. Вся сила, якою вона повинна була ще трохи жити, зібралась тепер у її руках. Раз, другий ляснула оторопілого поліцає по обличчю, нарешті вчепилася в його комір і термосила, поки її зовсім залишили сили...

Владек повернувся додому збентежений. Бачив перед собою благальні очі, змарнілі, запалі від голоду щоки, сині підкови під очима. Її божевільний крик і свисток поліцає гналися за ним, переслідували. Адже він міг врятувати її, Антонову сестру. Повідомити про неї братові. Коли ж бо Владек думав тільки про себе. Навіть тоді, коли хотів розповісти Антонові про Оленку, не про їхню долю думав, а про себе, про помсту Антонові. Пригнічений почуттям власної негідності й докорами сумління, Владек не знаходив собі місця. Але докори сумління заглушала думка, що він мусив би признатися Антонові, де познайомився з Оленкою, про це могли б дізнатися інші. Та скільки він може жертвувати собою для Кривди? За віщо? Хай живуть собі, як хочуть!..

В цю хвилину не стукаючи до кімнати увійшов Костельницький.

VIII

Казімір Костельніцький завжди був у курсі всіх подій. Така в нього посада. Він блискуче справлявся з обов'язками комісара міської поліції. Поліцейські здібності проявлялися у нього досить рано. Ще комендантам гмінної поліції на Покутті він відзначався своєю невтомністю, організаційним хистом і нещадністю. Селяни його дільниці добре відчували міцну поліцейську руку Костельніцького зразу ж після війни. Обшуки по хатах, закривання сільських читалень, перетрушування бібліотек у школах і на вчительських квартирах стали звичними.

Костельніцький міг не спати по три ночі підряд, якщо цього вимагала служба. Цілими тижнями просиджував із своїми підручними в засідках, виловлюючи контрабандистів, які переносили через кордон румунський спирт.

Промоклі, змерзлі й замучені, постерункові нишком проклинали свого коменданта, проте запобігливо всміхалися перед його клишоною постаттю та камінним обличчям з приплюснутим носом і гострими малими очима. Під час першої кампанії каральних експедицій він так відзначився, що його перевели на посаду коменданта повітової поліції, а згодом і до Львова.

Батько Владека познайомився з Костельніцьким у Коломиї. Двічі на тиждень Кузьмінський дозволяв собі невелику розкіш – зайти в кав'ярню на гальбу пива. Він часто бачив за столом коменданта повітової поліції і ввічливо йому вклонявся. На всяк випадок.

Комендант завжди поглядав на високого, худого і вічно зажуреного магістратського урядовця. Якось він навіть зволив запросити Кузьмінського сісти поруч і розщедрився на чарку вина. Це здивувало й насторожило Кузьмінського. Але Костельніцький був досить привітним і ні про що не розпитував. Все ж Кузьмінський більше не заходив до «Роми». Проте коменданта, як виявилось, можна було часто зустріти й на вулиці. І ніколи він не проходив мимо, щоб не заговорити хоч би про погоду.

Якось весняної неділі Кузьмінський відпочивав у скверіку напроти пошти. Біля нього на лавочці сиділи хлопці, Владек та Антін, і умовляли батька піти в кіно. Кузьмінському не хотілося. Втомлений канцелярією за цілий тиждень, він волів радше подихати свіжим повітрям, пропахлим молодю зеленню. Та незабаром пошкодував, що не послухався хлопців. Алеєю просто до них наближався Костельніцький. Він привітно посміхнувся і м'яко зупинив Кузьмінського, що наважився було підвестися з поклоном йому назустріч. Владек похапливо звільнив комендантові місце. Антін лишився сидіти.

– Шляхетність не виховується, вона родиться разом з людиною, – сказав Костельніцький, ласкаво поплескуючи Владека по плечу. Антін вловив погордливий погляд поліцейя і побагровів від образи.

– Я йду за квитками! – писнув він і побіг алеєю.

– Вам, певно, не вдалося відшліфувати приймака, правда?

Кузьмінський дуже здивувався, що комендант так добре знає склад його сім'ї, і не міг нічого відповісти на репліку.

– Звідки він у вас взявся? Може, це син когось із тих, з якими вам доводилося подорожувати до Мішкольца?

Кузьмінський зблід. Не від страху, – арештований він був австрійською владою, – а від подиву: чому поліція ним так цікавиться?

– Ні... це приплудна дитина...

– А ким за національністю вважає себе ваш названий син?

– Антось, бачите, хрещений у церкві, і я зараз не можу вимагати, щоб він вважав себе римо-католиком. Притому я не накидаю йому своїх думок.

– А все-таки?

– В хаті говорить по-польськи, а книжки читає всякі.

– І Шевченка?

– Правду сказати, не знаю.

– А треба, щоб ви знали. За його виховання відповідаєте ви перед державою.

Костельницький раптом змінив тему розмови. Заговорив до Владека. Спитав його, як вчиться, похвалив за добрі оцінки. Пильно дивився, як на це реагує хлопчина. Йому, видимо, сподобалось, що Владекове самолюбство тішить похвала.

– А ким би ти хотів бути?

– Учителем гімназії! – випалив Владек.

– І тільки? А міністром не мрієш стати?

Старий Кузьмінський незадоволено чмихнув.

– Пробачте, пане комендант, але я ніколи не забиваю дітям голови кар'єризмом. У нашому стані потрібно виховувати в дітей мрії про трудове життя. Вони, одне з другим, повинні знати, що син бідного урядовця чесним шляхом міністром не стане. Ну, йди, синашу, і ти по квитки. Візьми гроші. Купи й мені.

Владек чемно вклонився, захоплено глянув на коменданта і, ошасливлений його усмішкою, заспішив, щоб похвалитися Антонові.

– Викликає у мене подив те, – холодно процідив Костельницький, – що ви, поляк, прихистили русина, а свого рідного сина виховуєте також не так, як цього хотіла б наша держава.

– Як умію, – не підводив голови Кузьмінський.

– Послухайте, – зовсім інакше заговорив комендант. – Як ви жили – це ваша справа. Інші були умови, інші й вимоги до людей. А молоде покоління буде жити в молодій Польщі. Воно стане опорою її могутності, носієм вищої культури, і треба прищеплювати молодим не стільки рабську любов до праці, скільки вміння керувати працею інших. Повірте, син ваш ніколи вам не подякує. Я розумію, вам важко, низька платня, але, якщо б ви хотіли, я радо вам допоміг би. Мене переводять до Львова на роботу. Я неодружений, помешкання матиму просторе. Ваш син кінчає гімназію. Якщо посилатимете до Львова, то можна й до мене на квартиру. Де ж ви знайдете помешкання для нього по стерпній ціні?

Кузьмінський не повірив у щирість цієї пропозиції. Він уже віддавна журився, за що утримуватиме хлопців у Львові.

– Я кажу без жартів, – підтвердив Костельницький. – Не думайте, що це мій жест. Я у вас братиму плату, але, розуміється, по-людськи. Бачите, вас турбує доля одного вашого сина, мене ж, бездітного, – доля всіх польських дітей. І скільки маю змоги...

– Але ж у мене їх два...

Комендант на хвилину зупинився, немов щось зважував у думці, потім:

– Присилайте обох.

Костельницький ставився до Владека холодно й давав йому повну волю. Тільки при кожній нагоді заводив з ним розмови на історичні чи політичні теми.

Категорично не любить хлопець політики, вирішив. І це непогано. Це вже є запорукою того, що ніколи не схилиться до соціалізму. Гірше те, що його молочний брат цікавиться нею і має на Владека великий вплив.

За п'ять літ він докладно вивчив Кузьмінського. Помітив у цього доброго і легковажного хлопця одну рису, що переважала над іншими, – честолюбність. Вважав: цього досить.

Останнім часом, після статті, комісар особливо почав цікавитися Кривою. Бачив, що прийде час, коли цьому хлопцеві треба буде припинити ріст. Вагався: вже кинути йому перші колоди під ноги чи хай ще трохи... Щоб не було пізно. Але ні, зараз не можна цього робити. Хай росте. Заздрість, та страшна і сильна помічниця самого диявола, кине Владека просто в його обійми і дасть йому грамотного й вірного агента поліції.

У цьому Костельницький був упевнений. А мати в університеті свою людину, до того ж свого квартиранта, вихованця, ніколи не завадить. Владек стане його очима й вухами в цьому безпосередньо недоступному для поліції вогнищі всілякої крамоли. Чей же недаром комісар брав до себе на квартиру сина простого урядовця.

Залишилась одна перешкода: треба було якось ізолювати Владека від демократичного впливу його батька. Конче потрібно.

Увійшовши до кімнати Владека, Костельницький помітив, що юнак схвилюваний.

– Ви чимсь стурбовані? – запитав. – А я до вас з цікавими новинами. Ви ніде не зустрічалися зі своїм колегою від серця Кривдою?

Владек перелякано видивився на Костельницького. Що це він?

– З Антоном? Його вже давно нема у Львові.

– Чому ви так думаєте? Він увесь час у Львові. Хіба ви до нього ніколи не заходили?

– Заходив давніше. Господиня сказала, що він виїхав.

– Ха! Цікаво, чи й зараз ви тієї думки, що нема чеснішої людини від Кривди? Він весь час у Львові. Займався політичною діяльністю, а тепер переключився на наукову...

– Не може бути! – здивувався Владек, все більше хвилюючись. – Він би зайшов до мене...

– Ні, він не зайшов би до вас. – Костельницький примружив одне око. – Йому не вигідно підтримувати старі знайомства, тим більше з вами. Потихеньку друкує статті в газетах, а цими днями у «Відомостях літератиків» з'явилася його ґрунтовна розвідка... А-а, ви не читаете журналів, мон шер! Розвідка цікава. Це не газетна стаття, а частина дисертації. Постарайтесь прочитати. До речі, як з вашою дисертацією?

– Ніяк, – спалахнув Владек. – Асистент може обійтися без дисертації.

– Безперечно, Мохнацький помре, і ви тоді будете в Кривди асистентом. Непогані перспективи.

Владек схопився з місця мов ужалений. Це вже занадто! Що діється за його спиною? Згадав, як Мохнацький тицьнув йому якось Антонову статтю і сказав: «Ми знали Кривду і не мали поняття про нього», ніби дорікнув: «Бачите, а ви не здатні на таке». І взагалі поведінка професора останнім часом стала дивною. Ігнорує пропозиції, думки свого асистента, часто робить вигляд, що його не помічає. А тепер, виявляється, Кривда тут. Чому?

– Що ви хочете сказати? – з притиском звернувся до Костельницького.

– Та нічого... Хіба те, що доктор – наукове звання, а асистент – тільки адміністративне.

– І що з того? Мого місця ніхто не займе.

– Як знати... Надрукуватись Кривді в краківському журналі допоміг не хто інший, як Мохнацький. Майте на увазі, що Кривда заручений з його донечкою, а ваш професор їх благ...

– Це брехня! – крикнув Владек і поступився назад до стіни. – Це ви... вигадали, щоб... – але не закінчив, бо в холодних очах Костельницького засвітилася злорадним вогником правда.

– Що?! – застогнав. – Що? То він...

– Цілком слушно. Ваш здогад близький до істини.

– Х-хам! – засичав Владек, його вродливе обличчя перекосила злоба. Його очі зустрілись з переможним поглядом Костельницького.

ІХ

Кривда отямився від раптового й несподіваного щастя тільки на другий день. Приплив гарячих почуттів і щастя паралізували його волю, все перевернулось догори дном, розметалося, збурилося у рожевому хаосі.

Прокинувшись другого дня, Антін оглядівся по своїй кімнаті. На мить радість щезла, залишивши слід гіркоти.

«Злидні...»

Учора, не розмовляючи й не дивлячись одне на одного, повні спільного щастя, невідомого, бурхливого, вони спішили потішити стривоженого Мохнацького.

Професор зустрів їх дивно. Голос його тремтів, вигляд був пригнічений. Він фактично не втручається в їхню справу. Дає їм повну волю, його життя вже на схилі, він – порохня і тому не хоче ставати комусь на дорозі. Радить не поспішати зі шлюбом. А коли нетерплячка, то – будь ласка. Кімнати порожні, хоч псів ганяй. І, нарешті, бажає їм щастя, хоч не передбачає його в майбутньому.

Як зловісне віщування, як привид горя, пролунали слова професора молодій щасливій парі. Вони переглянулись і прочитали в очах одне одного те саме: тривогу перед життям.

Антін хмарно глянув на Мохнацького.

– Добре бути вашим учнем, професоре. А більше... важко. З різного тіста ми зліплені.

Професор стиснув в руках окуляри, які весь час то надівав, то знімав з носа, і рогова оправа хруснула.

– До дябла... пробачте... зламались. Не говоріть дурниць, Кривда. Вам важко зрозуміти мене, батька. Я дуже поважаю вас... Я захоплений вашою працею і готовий вам допомагати, наражаючись разом з вами на неприємності... Але... Юлечко, вийди, будь добра, ми поговоримо самі.

– Ні, татку. Говори, я буду слухати.

– Ти завжди була вперта... Отже... Що я хотів сказати?... Я бачу ваше майбутнє, Антосю... Ви йдете дуже хисткою дорогою. Я не знаю, чи ви доб'єтесь свого. Повіримо, що так. Тільки пам'ятайте: вас завжди матимуть на оці, ви ніколи не будете вільні від ласкавої опіки поліції... А Юля... Вона одна в мене...

У вікно стукотіли снігові крупинки. Чому так рано почалась зима? Сутеніло. Ніхто не світив. Юля мовчала.

Антін сказав:

– Я все зрозумів. Ні з вами, ні з вашою дочкою ніколи мені не йти плече в плече. Я сам не знаю, як і з ким повинен іти в цьому житті...

Юля енергійно скинула каракулеву шапочку, повернулась до Антона й поклала йому руки на плечі.

– Антосю, за цей час, що тебе не було, я багато передумала. Твої слова при першій зустрічі примусили мене дивитися на світ зовсім інакше. Я думала. Я не бачила життя, але... татку, вибач мені... не хочу я того життя, що всміхається дочці професора... Широкі знайомства, успіх на балах, вишукані манери світської дами... Як це, мабуть, бридко! Мамуся наша була така проста, ти роботяга, татку. Чому я повинна жити твоєю працею, а не шукати самої себе в іншому світі? Я все витримаю... Все, якщо ти, Антосю, будеш таким завжди. Якщо не зламаєшся.

Антін дивився в її темні, вогні від сліз очі і бачив у них себе, своє минуле й майбутнє. Обоє вони складали своє життя в одне, й ніщо на світі не могло розлучити цих двох людей з двома серцями й одною душею. Забувши про присутність Мохнацького, Антін узяв її кучеряву голівку в долоні й міцно притис до своїх грудей.

Отямившись, відчув на своєму плечі важку професорову руку. Схопив її, волохату, жилаву.

– Батьку... – шептав і клявся самому собі: – Ніколи, ніколи не потягну Юлю за собою, якщо побачу, що не зможу дати їй щастя. Я так її люблю!

– Гаразд, сину.

«Злидні, – думав Антін, дивлячись у стелю, – і хай їм біс! Хіба можуть бути тепер для мене відчутні злидні? До роботи, колего, до роботи!»

Найближчі дні були суцільною гарячкою, чимсь героїчним. За кілька днів безупинної праці з-під пера вийшла розвідка про топоніміку Сілезії.

Мохнацький прочитав її і приклав зверху рукою, як печаткою.

– Тепер ваше ім'я стане відомим у Львові, гарантую.

Він саме їхав до Кракова і мав змогу занести статтю до редакції власноручно. Редактор спочатку не погоджувався прийняти, мовляв, це лінгвістична тема. Мохнацький змусив його прочитати. Стаття була прийнята без жодного слова.

– А ви б так і сказали, пане професоре, – хитрив редактор. – «Писав я, а це – мій псевдонім».

– Мені дуже приємно чути такий відгук про працю мого учня.

Незабаром стаття вийшла друком й сколихнула уми в наукових колах. Свіже слово в науці! Галицький Траутман!

До Антона посипались запрошення, листи, запитання від лінгвістів. Редакція «Квартальніка історичного» попросила написати для них статтю в історичному аспекті. Антін отримав запрошення від Товариства імені Шевченка на засідання наукової секції.

Такого успіху Кривда не сподівався. Через тиждень надійшов пакет від Траутмана з Праги з цінними матеріалами, а за два дні листоноша приніс листа з Краківської академії наук, в якому просили надіслати свої матеріали.

Мохнацького спокушала удача Кривди. Він наполегливо радив Антонові поїхати до Кракова і влаштуватися там співробітником академії. Але Антін відкладав це на потім. Йому тепер здавалося, що він, подібно до регулятора руху, може стати на широкій вулиці, піднести вгору прапорець і крикнути п'яним водіям: «Зупиніться! Там прірва! Повертайте вліво!»

Антін жив і тепер у тісній кімнаті Маційової. Тут було краще працювати. Він перестав думати про себе, життя вже не належало йому. Половину віддав праці, другу половину – Юлі. А вона щодня забігала до нього – маленьке дівчисько, чорнооке, кучеряве. Кидала кілька слів задоволеній чужим щастям Маційовій, рвучко відчиняла двері й віталася по-українськи:

– Добрий день, професоре!

Антін схоплювався з-за столу, біг їй назустріч, брав на руки, як пір'їнку, й обсилав поцілунками.

– Втомився, бідний...

– Ти мій промінчику!

Так називав її, бо той літній промінь, що будив його кожного ранку, прийшов тепер у гості й поселився в його хаті ще задовго до весни.

– Ще трохи, ще трохи, – говорив їй, – а потім – театри, кіно, забави, все-все, що захочеш!

Юлі не бажалось розваг. Вона не ревнувала Антона до праці. Терпляче просиджувала вечорами в його кімнаті й не ображалась, що він, схилившись за столом, часто не чув її притишеного шепоту: «Антось...»

Юля занедбала заняття з музики, вона стала ніби тінню Антона, відгомонам його думок.

За вікном пролітали з густими сніжинками разом в сірі безвісті дні, за вікном кружляли з метелицею в парі вечори.

Юля переписувала готові до друку сторінки... Тарабанила в шибки сива завірюшна зима. Намітала кучугури снігу на вулицях, свистіла по завулках, реготала в димарях.

І враз сумнів, як злодій, вкрався знадвору й тихо примостився біля Юлі.

Хіба це те, чого вона чекала від нього? Хіба батько її не так само просидів усе життя за паперами? А де ж хуртовина, а де ж завірюха, боротьба справжня – де?...

– Антосю... Антосю!

Зірвався з-за столика на її тривожний шепіт. Що сталося? Очі, темні глибокі очі, великі, розширені зіниці, тремтять уста, щоки горять, груди підносяться від стримуваного хвилювання.

– Ходімо, ходімо кудись. Тісно, Антосю...

Схопив її за руки.

– Заспокойся, люба. Ти нудишся... Але ж зрозумій...

– Ах, не те, не те... Ти не розумієш, Антосю.

Антін справді наче не розумів її. Все почало якось збиватися з щоденних рейок. Юля допомагала йому. Старанно переписувала рукопис рівним почерком, тільки інколи зупинялася й, опустивши ручку, хвилинами нерухомо дивилася у вікно. Потім вставала, з хрускотом ламала пальці й швидко вдягалася.

«Не любить», – темніло в очах Антона від страшної думки, але Юля відгадувала її. Бурхливо поривалась до нього, цілувала, і він відчував тоді: любов, пристрасть, її натура не вміщується в цій тісній кімнаті і знемагають, і кличуть кудись на простір, на волю.

Юля вривалася в Антонову кімнату, як весняний вихор. Рум'яна, запашна, рішуча. Здавалось часом, що вона хоче розкидати, розмести, порвати стоси його паперів, кинути за вітром, як щось непотрібне, схопити його за руки й бігти, бігти...

«Ти відкрив переді мною новий світ і відразу закритий його», – говорило все в ній: очі, руки, а стиснуті вуста стримували, здавалось, ті слова.

Антін це відчув. Може, тому ще з більшою, майже нелюдською наполегливістю працював над матеріалами. Закінчить, випустить у світ, і вона тоді зрозуміє мету його зусиль.

Робота посувалася швидко. Професор уважно перечитував написане, виправляв, доповнював. Перша частина праці «Від Вісли до Одера» розпочалась полемікою з Платнером про осілість слов'ян на цій території. Професор Траутман допоміг розшифрувати назви струмків, озер – цей найглибший пласт топоніміки, він же надіслав багато нового матеріалу.

Юля інколи захоплювалася Антоною працею. Якось вони обоє, йдучи Руською, міркували про особливості сілезького діалекту. Юля щиро сміялася з окремих слов'янізмів у цьому діалекті, як *proschen*, *die Kasche* – просити, каша. Особливо їй подобалося слово *napetzen*, що означало сидіти на печі. Як це кумедно!

Враз її сміх перебили якісь безладні вигуки, шум і крик натовпу. Біля магістрату зупинилась колона демонстрантів, ліс затиснених кулаків тягнувся до вікон президента міста.

– Праці, праці!

– Стій, Антосю, – зупинилася Юля, стискаючи його за лікоть. – Про них ти говорив тоді мені?

– Про них...

– А чому... ти завжди так... так далеко від них? – тягнула його за руку й дивилася наївним, нерозуміючим поглядом. – Хіба можна в кімнаті допомогти їм?

– Ходімо, Юлечко. Дома поговоримо, – вмовляв Антін.

Але вона поривалась до демонстрантів і не слухала його.

– Антосю... Якщо ти вже шукаєш справедливості...

Дома Антін намагався пояснити Юлі спокійно, переконливо. Є різні методи боротьби. Але не міг витримати її недовірливого скептичного погляду.

– На твою думку, там боротьба, а тут – безкорисне нидіння в шпаргалах, так? Там праця, а тут безділля? – шпурнув на землю жмут списаних паперів. – Виходить, я нероба, трутень? Виходить... Та, може, я роблю справу, варту сотень демонстрацій!

Притихла, злякана, розгублена. Припала до його грудей, прошепотіла:

– Пробач... Можливо, я не розумію... Я... я нічого ще не розумію, пробач.

Цього ж вечора несподівано для обох з'явився на порозі Владек. Зайняті розмовою, вони не чули, як Маційова впускала когось у дім. Його поява і обличчя, скривлене неширою усмішкою, збентежили Антона. Юля залишилась холодно-спокійною.

– Добрий вечір, панство. Гратуюю, гратуюю. Можна гратувати, правда? Де ж обручка? – Він оглядав пальці Юлі, вітаючись за руку. – А ти, старий колего, сидиш у Львові і ні мур-мур. Не сподівався від тебе. Ха-ха! Коли ж весілля справляли?

– Ми ще не вінчались, Владеку, – звільнив руку Антін. – А що не заходив... Маєш рацію. Проте сам бачиш... Я винен, напевно, але й ти... Та що вже зараз говорити...

– Очевидно. Про тебе гомонять газети, тобою цікавляться науковці, а слава – це така річ... Вона заманює до героїв дня роззяв і віддаляє друзів. – Владек перехилився на спинку крісла. – Що, дисертацію пишемо?

– Зміни тон, Владеку, – похмуро відповів Антін, дивлячись у попільничку з недопалками. – Я розумію, що все не так, як треба, але чи не ти перший відсахнувся од мене, ще давно, дуже давно...

– Я приходив до тебе, колего, а ти замикався.

– Мені хотілось би, щоб ти зрозумів мене. Тоді, в серпні, я побачив вас обох у садочку. І мені було боляче... Я... я просто не міг сам із собою впоратись. Тому й не міг зустрічатися...

– О, так! Дівоча спідничка не таких ще друзів роз'єднувала. Чи не так, панно Мохнацька? Юля повернулась до Антона:

– Антоне, ти завтра прийдеш?

– Мабуть, ні, Юлю. Мені завтра треба зайти до видавництва Губриновичів. Я там довго затримаюся.

– Ти ж казав, що в «Бібліотеці славистичній»?

– Недавно передумали з професором.

– То я ввечері прийду. Не проводи, до трамвая добіжу сама.

І не удостоївши Владека навіть поглядом, Юля вийшла з кімнати.

Владек стиснув губи. Хвилину панувала прикра мовчанка.

– Піду і я додому, – підвівсь Владек. – Я довідався, що ти у Львові, і прийшов...

Антін поклав руку на плече Владекові.

– Скажи по правді: ти любив її?

– Ні. Захопився, так собі, – струснув Владек Антонову руку з плеча.

– А я не уявляю собі життя без неї. Чи не викреслити нам з наших відносин оце непорозуміння?

– Я викреслив з пам'яті все разом з тобою, Антоне! Маю надію, що вона те саме зробить колись.

– Не знаю, що ти маєш на увазі.

– Нічого, я тільки одне хочу тобі сказати: пригадай руїни в Коломиї і себе в той час. А тепер подумай, чим платиш і чим збираєшся платити. Та тільки знай: я зубами триматимуся свого місця і, якщо буде потреба, тебе не пожалію.

– Абсолютно не розумію, що ти маєш на увазі.

– Бачу, що останнім часом ти ще навчився прикидатися дурником. Я не стану тобі пояснювати. Зрештою, я не прийшов налагоджувати наші відносини. І не треба. Я радий, що можу тебе викреслити зі списку знайомих. Так-так! – Владек з погордою дивився на Антона. – І це я хотів тобі сьогодні сказати! Костельницький має рацію, коли говорить, що хамська кров ніколи не стане благородною в хлопських жилах!

Антін підступив до Владека.

– Я повинен за це дати тобі ляпаса... – прошепотів. – Та Маційову жаль турбувати твоїм криком. Забирайся геть з кімнати!

Цього Владек не сподівався. Такої образи не чекав.

– Що?! То я тобі ще на кінець скажу, що ти є братом...

– Геть! – закричав Антін і виштовхнув Кузьмінського за двері.

Посинілий від злоби, Владек сіпнув двері кімнати Костельницького. Комісар поліції зовсім спокійно, немов знав наперед, що Владек саме так зайде до нього, зняв окуляри й підвівся з-за столу, закриваючи папку зі справами.

– Які новини, Владеку?

– Хам... Хам! Вигнав мене з хати... Ну, цього я вже йому ніколи не прощу. Він завтра поспішає у видавництво зі своєю книжкою. Я довідався. Він видасть її тоді, як рак на дубі свисне. Я йому підстелю доріжку до вершин науки! Я йому підстелю...

Владек задихався від люті. В нього, в Антона, сиділа Юля, як у себе вдома. Та сама, руки якої він колись стискав у своїх, та сама, яку боявся навіть обняти, тепер у нього в хаті, вночі.

З якою погордою обминула вона його і вийшла з кімнати! А він пише дисертацію і друкує окремі розділи. О, він її не захистить!

– Кажете, у видавництво збирався? Цікаво... І що ви можете йому зробити? – іронічно глянув Костельницький. – Він ерудит, його ім'я так швидко стає відомим, що через місяць йому будуть пропонувати кафедру. Чи, може, ви ввірветесь до видавництва, як тепер до мене в кімнату, і також будете там кричати?

– О, я знаю про такі речі, що його не те що скомпрометують, а з болотом змішають!

– А саме?

– Його сестра – повія, а тепер сидить у в'язниці!

Костельницький недовіжливо поглянув на Владека.

– Звідки у вас такі відомості?

– Я сам... – і Владек затявся, знімаючи, помітивши глузливість в очах Костельницького.

– Виходить, ви знали її? Давно?

– Від літа, – охолонув Владек. – Це випадково, у мене нічого з нею не було. А недавно бачив її у Львові. Вона чіплялася до перехожих, вдарила поліцейку, і її, напевне, арештували. Антін не знає нічого. Він думає, що його сестра померла ще маленькою.

– Все це зрозуміло, Владеку. Тільки послушайте, що я скажу. Те, що ви тримали таємницю до слушного часу, ні на що не згодиться. Ви раніше себе скомпрометуєте, ніж його. Вона до вас чіплялася, чи не так? Тому мовчіть. Анонімками теж не раджу гратися. Хе... Ви знаєте, у мене є інший план... І я вам готовий допомогти.

Владек насторожився.

– Слухай, Владеку, – Костельницький перейшов на фамільярний тон. – Поглянь, з ласки своєї, на цей документ. Я гадаю, що тобі треба його заповнити.

Владек прочитав напис і здригнувся, як від дотику до чогось бридкого.

– Що скажеш на це, Владзю?

– Агентом поліції? Я?

– Ти. Так, ти! – Хижі очі свердлили Владека. – А що тут такого? Ти ж – поляк. У нас з тобою одна дорога. І нею ти підеш далеко. Ми допоможемо! Ти швидко забудеш асистентський столик, для тебе відкриються двері міністерства, там займеш високу посаду. Перед тобою будуть гнутися в пояс швейцари, під твоїми дверима сотні людей чекатимуть днями, тижнями і благальними очима будуть просити розпорядитися їхньою долею. Своєю рукою підписуватимеш циркуляри, а твій Мохнацький виконуватиме їх буква в букву. Це не фантазія, добродію. Реальність чистої води! До нас, жандармів, часто ставляться з погордою, але на високі пости рекомендуємо і висуваємо ми. А тобі пощастило: ти ж залишишся вченим, і ніхто не

знатиме про твої зв'язки з поліцією. А коли ні, – Костельницький понизив голос, – то цей хлоп виштовхне тебе за двері кафедри, як сьогодні зі своєї кімнати. Бо в нього дисертація, наукове ім'я і тесть Мохнацький за спиною. Розумієш?

– Розумію... Але... – Владек затулив обличчя рукою, ніби від удару. Пригадався батько, Антін, Мохнацький не як близькі знайомі – як судді. Кожен з них плюнув би йому в обличчя.

– Ніяких «але»! Пиши! – зігнувся Костельницький у вичікувальній позі. – Ти ж поляк, патріот ойчизни! Які можуть бути вагання?

Владек тремтячою рукою під диктовку заповнював документи про згоду співробітничати з поліцією і виконувати всі її доручення.

Костельницький вихопив у Владека аркуш, швидко склав його і замкнув у шухляду, немов боявся, що той роздумає і відбере. Задоволено потерши долоні, він пройшовся по кімнаті й зупинивсь перед Кузьмінським.

– Тепер слухайте. Перш за все, будемо робити те, що потрібно безпосередньо для вас. Але тут ще одна річ, організаційного порядку. – Голос Костельницького звучав тепер інакше. Вдавана усмішка сповзла з його обличчя, як маска. Владек прикип. Перед ним стояв не господар його квартири, завжди ввічливий, хоч і холодний, а повелитель, від якого він став цілком залежний.

Конец ознакомительного фрагмента.

Текст предоставлен ООО «ЛитРес».

Прочитайте эту книгу целиком, [купив полную легальную версию](#) на ЛитРес.

Безопасно оплатить книгу можно банковской картой Visa, MasterCard, Maestro, со счета мобильного телефона, с платежного терминала, в салоне МТС или Связной, через PayPal, WebMoney, Яндекс.Деньги, QIWI Кошелек, бонусными картами или другим удобным Вам способом.